

डेभ टेक नेपाल प्रा. ली.

जे. भि.

नेपाल फार्मर्स एडभाईजरी काउन्सिल प्रा.ली. काठमाण्डौ

मिति : २८ जेष्ठ, २०८०

हार्दिक कृतज्ञता ।

“कृषि क्षेत्रमा क्रियाशिल बहुराष्ट्रिय कम्पनीका काम कारोबार अध्ययन अनुगमन गरी आवश्यक नियमन गर्न नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने विषयमा अध्ययन” गर्न नेपाल फार्मर्स एडभाईजरी काउन्सिल प्रा.ली. र डेभ टेक नेपाल प्रा.ली. लाई अबसर प्रदान गरी दिनु भएकोमा राष्ट्रिय किसान आयोग प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । प्रारम्भिक अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने देखि अन्तिम प्रतिवेदन तयार गर्दा सम्म विभिन्न मितिमा छलफल, विमर्श गर्ने अबसर र महत्वपूर्ण सुझाव दिनु हुने आयोगका माननिय अध्यक्षज्यू सदस्यज्यूहरु, सदस्य सचिवज्यू लगायत सम्पूर्णमा हार्दिक धन्यवाद तथा कृतज्ञता जाहेर गर्दछौं ।

यस अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने सन्दर्भमा टोली नेताको रुपमा काम गर्ने डा. सिद्धि गणेश श्रेष्ठ , विषय विज्ञको रुपमा सहयोग गर्नु हुने डा नारायण बहादुर श्रेष्ठ र फिल्ड सुपरभाईजर श्री छवि लाल शर्मालाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छौं । त्यस्तै सम्बन्धित जिल्ला र स्थानिय तहहरुका प्रमुख, उप प्रमुख, वडाध्यक्षज्यूहरु, प्रमुख कार्यकारी अधिकृत, कृषक, कृषि विज्ञ लगायत सर्म्पुण महानुभावहरुलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छौं । प्रतिवेदनको महत्वपूर्ण अंश तथ्याङ्क सकलन, विश्लेषण एवं तयारी गर्न सहयोग गर्नु हुने नेपाल फार्मर्स एडभाईजरी काउन्सिल प्रा.ली.का प्रबन्ध निर्देशक डा.बिमल कुमार निर्मल, फाईनान्स डाईरेक्टर श्री बुद्ध लाल श्रेष्ठ, सहयोगी कर्मचारीहरु डा. मुनी राउत, मधुसुदन थापा, महेन्द्र राज पन्त, स्विकृती पण्डित लगायत नेपाल फार्मर्स एडभाईजरी काउन्सिल प्रा.ली. का सम्पूर्ण टिमलाई पनि हार्दिक धन्यवाद प्रदान गर्दछौं ।

अध्ययनको क्रममा विभिन्न जिल्ला र स्थानिय तहहरुमा पुग्दा न्यानो आतिथ्यता प्रदान गर्नु हुने सबै महानुभावहरु प्रति आभारी छौं । सम्बन्धित विषयमा रुचि राख्ने र अध्ययन गर्न चाहाने सबैलाई यो प्रतिवेदन सहयोगी हुने आशा गरेका छौं ।

अन्तमा, यस प्रतिवेदनमा सुझाईएका सिमित बुदांहरु मात्र पनि किसानको समस्या समाधान गर्न सार्थक हुने विश्वास लिएका छौं ।

रमेश भक्त श्रेष्ठ

अध्यक्ष

डेभ टेक नेपाल प्रा.ली.

डा. योगेन्द्र कुमार कार्कि

अध्यक्ष

नेपाल फार्मर्स एडभाईजरी काउन्सिल प्रा.ली.

बिषयसूची

सार संक्षेप :	१
१ परिचय	६
१.१ पृष्ठभूमि	९
१.२ अध्ययनको महत्व र औचित्य	१०
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	१०
१.४ अध्ययनको कार्यक्षेत्र	११
१.५ मुख्य समस्या र चुनौतीहरू	११
१.६ राष्ट्रिय किसान आयोग	१२
१.६.१ पृष्ठभूमि	१२
१.६.२ आयोगको दुरदृष्टि	१०
१.६.३ आयोगको मुल्यमान्यता	१०
१.६.४ आयोगको गठन र कार्यक्षेत्र	१०
१.६.५ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार	१०
२. अध्ययन विधि	१२
२.१ प्रदेश तथा जिल्ला छनौट	१२
२.२ सूचना संकलन विधि	१३
२.२.१ प्राथमिक तहको सूचना	१३
२.२.२ दोस्रो तहको सूचना	१४
२.३ सूचनाहरूको विश्लेषण	१५
२.५ अध्ययनको लागी छनौट भएका प्रदेश तथा जिल्लाको परिचयात्मक जानकारी	१५
२.५.१ बागमती प्रदेश	१५
२.५.२ मधेश प्रदेश	१६
२.५.३ सुदुर पश्चिम प्रदेश	१६
२.५.४ कर्णाली प्रदेश	१६
२.५.५ अध्ययनको जिल्लागत जानकारी	१६
२.६ अध्ययन गरिएको स्थानिय तहहरूको जानकारी	२३
३. साहित्य सन्दर्भ	२६

३.१ बिध्यमान नितिगत ब्यवस्था	२९
३.२ बीउबिजन उपलब्धताको बर्तमान अवस्था	२९
३.४ बीउ बिजनसंग सम्बन्धित नीति, ऐन, नियम, मार्गदर्शन र निर्देशिकाहरु	३१
३.५ नेपालका प्रमुख बीउउत्पादक र बिक्रीवितरण संस्थाहरु	३१
३.६ FGD को निष्कर्ष र सिफारिस	३२
४. तथ्याकं प्रस्तुति र विश्लेषण	३०
४.१ प्रमुख कृषि बालीका जातहरु	३३
४.२ बीउका प्रमुख स्रोतहरु	३६
४.३ बीउ बिक्री गरिने च्यानलहरु	३७
४.४ बीउ माग र आपूर्तिको सारांश	३८
४.७ बीउ बिक्री तथा खरिद	४६
४.८ बीउ खरिद/ उत्पादनतथा बिक्री(मे.ट प्रति बर्ष)	५१
४.९ बीउ खरिद/ उत्पादन लागत तथा बिक्रीदर (ने.रूप्रति के.जि)	५४
४.१० नेपालको बीउ बीजन क्षेत्रमा विभिन्न संस्थाहरुको योगदान	५८
४.११ बीउ आयातमा समस्याहरु	५९
४.१२ बीउ आयातमा समस्यालाई समाधान र न्यूनीकरणका उपायहरु:	६०
४.१३ उत्पादनमा आएका समस्याहरु	६२
४.१४ बीउ उत्पादनका समस्यालाई समाधान र न्यूनीकरणका उपायहरु	६३
४.१५ व्यापारमा आएका समस्याहरु	६४
४.१६ कृषि क्षेत्रको व्यापार र खरिद/ बिक्री समस्यासंग सम्बन्धित चुनौतिहरुलाई सम्बोधन गर्न यहाँ केही समाधान र न्यूनीकरण उपायहरु उल्लेख छन :	६६
५. निष्कर्ष एवं सुझाव	७५
५.१ निष्कर्ष	७८
५.२ सुझाव	७८
सन्दर्भ सामाग्री	७७
अनुसुचीहरु	७९

अध्ययनको सार संक्षेप :

कृषि क्षेत्र नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्ड हो किनकी सम्पूर्ण जनसंख्याको भण्डै दुई तिहाई जनसंख्यालाई प्रत्यक्ष रोजगारी र कूल गार्हस्थ उत्पादनमा करीब एकचौथाई योगदान यो क्षेत्र एकलैले गर्दछ । यति ठूलो महत्व बोकेको यो क्षेत्र अझै पनि निर्वाहमुखी रहेको छ किनकी यस क्षेत्रमा मुलतः कृषकहरु आफ्नै बीउ, आफ्नै कृषि औजार, आफ्नै खेती र पशुपंक्षी पालन गर्ने तरीका, कृषि उपज बिक्रि बितरण गर्ने आफ्नै तरीका र बजार प्रणालीमा आधारीत छ । विभिन्न कारणहरुले गर्दा विगतका केहि दशक देखि भने हाम्रो कृषि क्षेत्रको परनिर्भरता विशेषतः आयातित कृषि सामग्रीहरु जस्तै - बीउ, नश्ल, मल, पशुपंक्षीका आहार र औषधी, विषादी, मेशिनरी औजार आदिको आयात बृद्धि हुदै गैरहेको छ । यीनै तथ्यलाई हृदयंगम गरी नेपाल सरकारको राष्ट्रिय किसान आयोगबाट नेपालमा कृषि क्षेत्रमा क्रियाशिल के कस्ता बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरु छन्, तीनले कृषि क्षेत्रमा के कस्ता काम कारोबार गरीरहेका छन् भन्ने बारे अध्ययन र अनुगमन गरी ती निकाय तथा तीनका काम र कारोवारलाई नियमन गर्न नेपाल सरकारलाई सुभाब दिन यो अध्ययन कार्य गरीएको हो । कृषि विकास एक बृहत क्षेत्र भएको र वर्तमान अवस्थामा बीउबिजनको दयनिय अवस्था तर यसबाट कृषि क्षेत्र विशेषतः पोषण तथा खाद्य सुरक्षा, गरीबी न्यनिकरण, आय र रोजगारि बृद्धिमा ठूलो योगदान दिन सक्ने तथ्यलाई मनन गरी प्रस्तुत अध्ययन मूलतः बीउबिजन क्षेत्रमा नै केन्द्रित गरीएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन नेपालका ७ वटा प्रदेश मध्ये ४ वटा प्रदेश (बाग्मती, मधेस, कर्णाली र सुदुरपश्चिम) का ९ वटा जिल्ला र संघको प्रतिनिधिकोरुपमा काठमाण्डौबाट १ वटा गरी जम्मा ११ जिल्लाका ११ वटा स्थानिय तहमासंचालन गरीएको थियो । जिल्ला छनौट गर्दा उच्च पहाड, पहाड र तराई जस्ता भौगोलिक क्षेत्रको पनि प्रतिनिधित्व हुने कुराको ख्याल राखिएको थियो । यस प्रकार उच्च पहाड बाट २, पहाडबाट ५ र तराईबाट ४ वटा जिल्लाहरु छनौटमा परेका थिए ।

अध्ययनको लागी आवश्यक पर्ने प्राथमिक (Primary Information)र दोस्रो तहको सूचना/तथ्यांक(Secondary Information) विभिन्न तरिका उपयोग गरि संकलन गरिएको थियो । प्राथमिक तहका सूचना/तथ्यांक संकलनका लागी प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, फोकस ग्रुप छलफल र कि इन्फर्मेण्ट अन्तरवार्ता जस्ता तरीकाहरु उपयोग गरिएका थिए भने दोस्रो तहको सूचना/तथ्यांक संकलनका लागी सान्दर्भिक निती, ऐन, नियमावली र दस्तावेजहरुको समिक्षा र विश्लेषण गरीएको थियो । यस प्रकार ५५ वटा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता, ५ वटा फोकस ग्रुप छलफल र ४ वटा कि इन्फर्मेण्ट अन्तरवार्ता गरीएका थिए । संकलन गरिएका सूचना र तथ्यांकहरुलाई कम्प्युटरमा प्रविष्ट गरिMS Excel Softwareप्रयोग गरि विश्लेषण गरिएको थियो भने नतीजाको बर्णन अर्थात ब्याख्या गर्न Frequency, Percentage, Average, Graph, Diagram, Pie-chart, Table आदिको प्रयोग गरिएका छन् ।

नेपालमा अझै पनि बीउबिजनको मुख्य श्रोत कृषकहरूले संचय गरी प्रयोग गर्ने आफ्नै बीउ रहेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य श्रोतमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, बीउ बिजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र, सरकारी फार्म, कृषि ज्ञान केन्द्र, निजी कम्पनी र आयातकर्ताहरू रहेका छन् । तसर्थ, नेपालमा बीउ प्रतिस्थापन दर ४ देखि २४ प्रतिशत मात्र रहेको छ । नेपाल-भारत बीचको खुला सीमाले गर्दा अधिकांस आयातित बीउ अनौपचारिकरूपमा भित्रिने गरेको छ । तरकारीको बीउ आपूर्ति भने औपचारिकरूपमा केवल १३ प्रतिशत र अनौपचारिकरूपमा ६४ प्रतिशत आयात हुने गरेको छ भने बाँकी १४ प्रतिशत आन्तरीक उत्पादनबाट र ९ प्रतिशत संचय गरी राखिएको बीउबाट आपूर्ति हुने गरेको छ ।

नेपालमा प्रत्यक्ष रूपमा बीउका बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरू स्थापना नभए पनि यस्ता कम्पनीहरूको हस्तक्षेप बढ्दै गैरहेको देखिएको छ । हाल २५ वटा बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूले ३६ वटा नेपाली बीउ बिजन कम्पनीहरू मार्फत नेपालमा बीउ बिजनको कारोबार गरी रहेका छन् । यस्ता स्थानीय प्रतिनिधीहरूले बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूकामुख्यतया अन्न, तरकारी र घांसवालीका बीउबिजनको कारोबार गरी रहेका पाइएको छ । वर्षेनी करीव ३ अर्ब रुपैया मूल्य बराबरको बीउको आयात हुने गरेको छ । बीउ आयात बढ्नुका कारणहरूमा- अनुसन्धान-शिक्षा-प्रसारको समन्वय उपलब्धीमुलक हुन नसक्नु, उन्मोचित/दर्ता भएका जातहरू सम्बन्धीत किसानहरूको खेतबारीमा नपुग्नु, धेरै उत्पादन दिने जातहरू किसान माझ उपलब्ध नहुनु, किसान माझ हाई ब्रिड बीउको माग बढि रहेको तर स्वदेशमा हाई ब्रिड जातको बीउ निकै कम उत्पादन हुनु, बीउ बीजनको क्षेत्रलाई राज्यले धेरै ध्यान नदिनु, अनुसन्धान र परिक्षणमा बजेट लगानी कम हुनु, उन्नत खालको स्वदेशी जातको बीउ उत्पादन राम्ररी सन्चालन हुन नसक्नु, बीउ उत्पादनमा संलग्न नीजी क्षेत्र, सहकारी तथा अन्य क्षेत्रलाई उचित प्रोत्साहन गर्न नसक्नु, रैथाने/स्थानिय जातको बीउ उत्पादन, प्रशोधन तथा बितरणमा कृषि तथा पशुपन्छी बिकास मन्त्रालयको ध्यान नपुग्नु जस्ता कारणहरूले गर्दा किसानहरू बीउबिजन प्रति उत्साहित नहुनु, र सरकारले निजि क्षेत्र तर्फ सेवा सुविधा दिन नसकेका कारण निजि क्षेत्रको उत्पादन महगो हुनु रहेका छन् ।

नेपालमा बीउ उत्पादनमा देखिएका समस्याहरू निम्न बमोजिम रहेका छन् - गुणस्तरीय श्रोत बीउ र मलको अभाव, कृषकहरूबाट बीउ उत्पादन परित्याग, भाडामा लिन पाईने जग्गाको अभाव, पाइएका जग्गाको उच्च भाडा दर, जग्गाको खण्डिकरण, कमजोर र नगन्य कृषि यान्त्रिकरण, रोग र किराको समस्या, अनुदानको अभाव, कृषि श्रमिकको अभाव, प्राविधिक विशेषज्ञको अभाव, अपर्याप्त तालिम, बीमाको अभाव, मौसममा निर्भरता, सानोस्तरको उत्पादन क्षेत्र र उत्पादन परिमाण, र सुनिश्चित सिंचाईको अभाव रहेका छन् ।

त्यस्तै, बीउको व्यापारमा देखा परेका समस्याहरूमा -बीउको असमान गुणस्तर, माग पूरा गर्न अपर्याप्त उत्पादन, आधुनिक भण्डारणका सिमीत सुविधा, कृषकमा चेतनाको कमी, एग्रोभेटहरूका लागि तालिमको अभाव, समय मै बीउबिजन पाउन नसकिने, स्थानीय कृषि कार्यक्रमहरूसंग कमजोर सहकार्य, म्याद सकिएका बीउ बिक्रि वितरण, स्वदेश मै उत्पादित बीउको न्यून मूल्य, उचीत कागजात र विलिङ्ग गर्ने प्रणालीको अभाव, बीउको गुणस्तर

पहिचान गर्न कठिनाई, कृषकको गल्ती आयातकर्ता वा बिक्रेतालाई थोपने प्रचलन, उच्च प्याकेजिङ्ग लागत र अपर्याप्त प्याकेजिङ्ग, पूर्वाधार र प्रयोगशाला तथा मेशिनरी औजारहरूको अभाव, र ढिला तथा अनियमित भुक्तानी गर्ने पपिाठि रहेका छन् ।

बीउ उत्पादन र व्यापारमा जस्तै बीउ आयातमा पनि धेरै समस्याहरू देखा परेका छन् । ती मध्ये मुख्य समस्याहरूमा - ढुवानीको समस्या र महंगो ढुवानी, असंगठित आपूर्ती श्रृंखला, अनुपयुक्त भौगोलिक उत्पादन क्षेत्रको छनौट, कम गुणस्तरका बीउ र कृषि सामग्रीहरू, आयातमा एकाधिकार र बिचौलियाहरूको विगविगि, असमान मूल्य, र लामो तथा जटिल दर्ता प्रक्या रहेका छन् ।

समष्टिगतरूपमा भन्नु पर्दा बीउबीजनको क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरू निम्न बमोजिमका रहेका छन् - वैदेशिक लगानी तथा साभेदारीमा सहभागी हुन नसकेको, निजी क्षेत्रले अनुसन्धान गर्न New Plant Variety Protection Law नहुनु, बीउ उत्पादनका लागि छुट्टै बीउ उत्पादन पकेट वा जोनको पहिचान हुन नसकेको, बीउबीजन ऐन संशोधन भए पश्चात ऐनका को दफाहरू परिवर्तन भएको तर सो बमोजिम नियमावलीको संशोधन नभएको, तरकारी बीउबीजनको बिमा व्यवस्था नभएको, मलको राम्रो व्यवस्था नभएको, बीउबीजन संग सम्बन्धित कृषि यान्त्रिकरण हुन नसकेको, Output Based Subsidy Mechanism बीउबीजन जस्ता आधारभुत र सम्बेदनशील कृषि सामग्रीमा उत्पादनमा आधारित अनुदानको व्यवस्था मात्र होइन अनुदानको राम्रो व्यवस्था नभएको, वैदेशिक लगानी तथा साभेदारीमा सहभागी हुन नसकेको, बीउबीजनमा कृषि ऋणको व्यवस्था न्यून रहेको, प्रविधिको अभाव, सरकारले बीबिजन क्षेत्रमा पर्याप्त ध्यान दिन नसकिरहेको, नयां जातका बीउको अनुसन्धानमा पर्याप्त लगानी नभएको, बीउको चक्र पुरा गर्ने गरी कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन हुन नसकेको, गुणस्तरीय उन्नत बीउको बीउ प्रतिस्थापन दरमा बृद्धि हुन नसकेको, तरकारीमा माग अनुसारका जातहरू विकसित गर्न नसकिएको, र निजी क्षेत्रले भर्खरै मात्र अनुसन्धान र विकासका लागि लाइसेन्स प्राप्त गरेको र काम भर्खरै मात्र शुरु भएको रहेका छन् ।

बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूबाट विकास भएका बालीका जातहरूबाट पर्न सक्ने अल्पकालिन मध्यकालिन र दिर्घकालिन समस्या तथा समाधानका उपायहरू पनि यस प्रतिवेदनमा समावेश गरीएका छन् । समस्याहरू माथि नै उल्लेख भएकाले समाधानका उपायहरू यहां उल्लेख गरीएका छन् । अल्पकालीन उपायहरूमा -

बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनको अधिक मूल्य निर्धारण सम्बन्धमा नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्ने, बीउका कारण बाली नोक्सान भएमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न विशेष पहल गर्नुपर्ने, संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट स्वदेशमा नै बीउ बिजनको उपलब्धत वृद्धि गर्न विशेष कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने, सिफारिस गरिएको भुगोल र क्षेत्र भन्दा बाहिर बीउ बिजनको बिक्री वितरण गर्न गराउन नदिने र यसो गरेमा कानूनी कारवाही गर्ने गराउने, र विदेशबाट आयात हुने बीउ बिजनमा लगाइने भन्सार दर बृद्धि गर्नुपर्ने रहेका छन् । त्यस्तै, मध्यकालीन उपायहरूमा - नेपालमा बहुराष्ट्रिय

कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनका जातहरुको बीउ उत्पादन गर्नका लागि उक्त कम्पनीहरुलाई वाध्यकारी बनाउने व्यवस्था बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने, नेपालमा बीउ क्षेत्र सुदृढीकरणका लागि विशेष परियोजना संचालन गर्नुपर्ने, र निजी क्षेत्रलाई बीउ बिजनको क्षेत्रमा संलग्न गराइ प्राविधिक टेवा र पूर्वाधार सहयोग उपलब्ध गराई नेपालमा नै बीउ बिजनको उपलब्धता वृद्धि गर्नुपर्ने रहेका छन् । दिर्घकालीन उपायहरुमा - नेपालमा नै वर्णशंकर बीउ बिजनका जातहरुको विकास गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले विशेष पहल गर्ने, कम्पनीहरुले परिलक्षित गरे अनुसार निजी क्षेत्रले बीउ बिजनका जात विकासका लागि अग्रसर हुने । यसका लागि राज्यले उनीहरुलाई आवश्यक प्राविधिक, र सहयोगका कार्यक्रम संचालन गर्ने, बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनको आयातलाई क्रमश कम गर्दै लैजाने । रैथाने तथा स्थानीय बाली संरक्षण र प्रवर्द्धनमा विशेष कार्यक्रम संचालन गर्ने, र अनुवंश परिवर्तन गरिएका बीउ बिजनको परीक्षण सम्बन्धी कार्य गर्न जनशक्ती विकास, प्रयोगशालाको स्तरोन्नतीका लागि राज्यले आवश्यक तयारी एवम् प्रवन्ध गर्ने रहेका छन् ।

माथी उल्लेखित विश्लेषणका हाधारमा आयातित बालीका जातहरुको प्रतिस्थापनका लागी नेपाल सरकारले अपनाउनु पर्ने नीतीगत तथा कार्यक्रमगत सुधारका क्षेत्रहरु निम्नानुसारका रहेका छन् -

(क) उत्पादन सम्बन्धि व्यवस्था: बीउ उत्पादन गर्ने बाली र बालीको जात, बीउको मागको परिमाण र खरीद बिक्रि प्रकृत्यालाई सुनिश्चित गर्न पालिकास्तरमा नै बीउ उत्पादन माग र बितरण प्रणाली संयन्त्रको विकास गर्ने, बीउ उत्पादन तथा बितरण कार्य वास्तविक आवश्यकतामा आधारित, छिटो, छरितो र व्यवहारिक होस भन्ने उद्देश्यले प्रत्येक प्रदेशमा नै बीउ उत्पादन गर्न मलिलो माटो, बारह्रै महिना पानी लाग्ने, भरसक सडक, बिजुली र प्राविधिक सेवाटेवा नजिक रहेको उपयुक्त विशेष पकेट क्षेत्र निर्धारण गरी बीउ उत्पादन तथा बीउ आत्मनिर्भर कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, श्रोत बीउको सुनिश्चितताको लागि सम्बन्धित कृषि अनुसन्धान केन्द्रको सहयोग र समन्वयमा प्रदेशस्तरमा नै प्रजनन/मूल बीउ उत्पादन गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने, श्रोत प्रजनन/मूल बीउ उत्पादन तथा बिक्रि बितरण कार्यमा भरसक इच्छुक, ख्यातीप्राप्त र अनुभवी स्थानीयस्तरमा कार्यरत बहुराष्ट्रिय कम्पनीका बीउ आयातकर्ताहरुलाई नै संलग्न गराउने व्यवस्था मिलाउने, सबैभन्दा पहिले प्रदेशस्तरका बीउ उत्पादन कार्यक्रमका लागि रासायनिक मल छुट्याई उपलब्ध गराउने नीतीगत तथा कार्यगत व्यवस्था मिलाउने, प्रदेशस्तरका बीउ उत्पादन कार्यक्रमका लागि नियमित सघन तालिम, बीउ तथा माटो परीक्षण, बाली संरक्षण र कृषि प्रसार सेवा तथा बीउ परिक्षण र प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने, र बीउ उत्पादनका लागि सतप्रतिशत प्रिमियम र सतप्रतिशत उत्पादन क्षतीपूर्तीको व्यवस्था गर्न बीउ बीमा नीती परिमार्जन गर्ने

(ख) अनुदान र अनुसन्धान बजेट बृद्धि सम्बन्धि व्यवस्था: बीउ जस्तो सम्बेदनशील कृषि सामग्रीमा जताभावी अनुदान कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु हुदैन । पालिकापिच्छे फरक फरक अनुदान र बोलकबोल अर्थात टेण्डर प्रकृत्याबाट खरीद गर्ने प्रथाले गर्दा बीउ उत्पादन कार्यमा नकारात्मक प्रभाव परेको मात्र होइन कमसल बीउको खरीद र बिक्रि बितरण हुने

गरेको देखिएको छ । तसर्थ, बीउ अनुदान कार्यक्रम र बीउ खरीद तथा बितरण कार्यक्रमलाई पारदर्शी, विवेकपूर्ण र एकरूप बनाउन प्रदेशस्तरबाटै पहल गर्ने, बीउ उत्पादनथलो नजिकै बीउ प्रसोधन, बिक्रि वितरण र भण्डारण केन्द्र स्थापना गर्ने, आवश्यक मेसिनरी, औजार, प्याकेजिङ्ग गर्ने भोला, बिषादि जस्ता सामग्रीमा अनुदान र प्राविधिक सेवाटेवाको व्यवस्था गर्ने,

स्वदेशी उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्न स्वदेशमा उत्पादन भएका बीउलाई मात्र अनुदान दिने नितीगत व्यवस्था गर्ने, वर्णशंकर र उच्च उत्पादकत्व दिने बाली तथा जातका बीउको बहूदो मागलाई मध्यनजर गर्दै यस्ता बाली र जातको अनुसन्धान र विकासमा उल्लेखनियरूपमा बजेट बृद्धि गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गर्ने, विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा एकदमै महत्वपूर्ण र उपयोगी तर सीघ्र लोप हुदै गएका रैथाने बाली र जातको पहिचान र विवरण तयारी, दर्ता/पञ्जिकरण, संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग कार्यलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने,

(ग) बीउ बिक्रि वितरण तथा भण्डारण सम्बन्धि व्यवस्था:उत्पादित बीउको बिक्रि वितरण सुनिश्चित गर्न प्रदेश अन्तरगतका पालिकाहरुको निकट सहयोग र समन्वयमा बीउ उत्पादन र बिक्रि वितरण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने, उत्पादकत्व बृद्धिका कारणबाट बीउ बचत हुन आएमा उक्त बीउ अन्य प्रदेशमा बिक्रि वितरण गर्ने वा अर्को वर्षका लागि सुरक्षित भण्डारण गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने, बाली र जातको भौगोलिक क्षेत्र अनुसारको उपयुक्तता बारे रेडियो, टेलिभिजन, एफएम, भेला आदिका माध्यमबाट जागरण र प्रचार प्रसारका कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने, र

(घ) नितीगत व्यवस्था:भन्सारविन्दुमा नै दर्ता नभएका वा सूचीकृत नभएका बीउ भित्रिन नदिने व्यवस्था गर्ने । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नियमित अनुगमनको व्यवस्था गर्ने, बीउ उत्पादक कृषक समुह वा सहकारी वा व्यवसायीबाट बीउ भण्डारण केन्द्रमा बीउ जम्मा गर्नासाथ मूल्य भुक्तानी गर्ने वा बीउ जम्मा गरेकै आधारमा बित्तिय संस्थाहरुबाट कर्जा प्रवाह गर्ने नितीगत व्यवस्था गर्ने, र बहुराष्ट्रिय कम्पनीका बीउ आयातकर्ताहरुलाई एलसीको सुविधा प्रदान गर्ने ।

१ परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

देशको करिव दुई तिहाई जनसंख्या कृषिमा निर्भर रहेको छ। कृषि क्षेत्रको आधुनिकरण, व्यवसायीकरण तथा यान्त्रीकिकरण विना यो क्षेत्रको विकास सम्भव छैन। यी तमाम कार्य गर्नको लागि संघीय सरकार प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहको महत्वपूर्ण भुमीका रहन्छ। यसै पृष्ठभूमिमा नेपाल देशको करिव दुई तिहाई जनसंख्या रोजगारी तथा जिविकाको लागि निर्भर रहेको कृषि क्षेत्रको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा करिव २२ प्रतिशत (आर्थिक सर्वेक्षण, २०७६।७७ योगदान रहेको छ। कुल क्षेत्रफलाको करिव २१ प्रतिशत खेती गरिएको जमिनमध्ये २०-२५ प्रतिशत जग्गा बाँझो रहको अवस्था छ। पछिल्लो दश वर्ष कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर ३ प्रतिशतको हाराहरीमा मात्र रहेको छ भने मुख्य खाद्यान्न बालीहरु तथा केही तरकारीबालीमा आत्मनिर्भर हुने राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त हुन सकिरहेको छैन। नेपालमा कृषिको औषत प्रति हेक्टर उत्पादकत्व र कृषि क्षेत्रमा कार्यरत श्रमको प्रति व्यक्ति प्रतिफल तुलानात्मक रुपमा गैर कृषि क्षेत्रको भन्दा न्यून रहेको छ र ५० प्रतिशत भन्दा बढी कृषि आर्थिक रुपमा दिगो छैन। खेती गरिएको जमिन मध्ये नाफामुलक बालीहरुले ओगटेको क्षेत्रफल न्यून रहेको छ त्यस्मा पनि तरकारी र फलफूल जस्ता तुलनात्मक लाभ भएका बालीहरुको क्षेत्रफल भन न्यून रहेको। कृषि र गैर कृषि क्षेत्रको अन्तरक्रियालाई हेर्दा वैदेशिक रोजगार र सेवाको क्षेत्र प्रमुख रुपमा अगाडी आएको र कृषि क्षेत्रको श्रमलाई गैर कृषि क्षेत्रले तिव्र रुपमा आकर्षित गरिरहेको छ। कृषि क्षेत्रबाट श्रमको पलायन सँगै कृषि क्षेत्रलाई प्रविधि र पूँजी प्रधान बनाई आधुनिकिकरण र व्यवसायीकरण गर्नु आवश्यक छ।

बढ्दो सहरी जनसंख्या, बढ्दो प्रतिव्यक्ति आय, खानेबानीको विविधिकरणले बजारमा कृषिका प्राथमिक तथा प्रशोधित उत्पादनहरुको माग बढ्दो छ। संचार तथा सडक पूर्वाधारहरुको तिव्र विकासले ग्रामीण क्षेत्रमा छरिएर रहेको कृषि उत्पादन सहरी केन्द्रसँग जोडिएका छन् भने नेपाली कृषि उत्पादनको अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा माग बढ्दै गएको छ। इन्टरनेट र संचार सुविधाको पहुँचले कृषकहरु प्रविधि बजार सँग जोडिएका छन् भने परम्परागत रुपमा सार्वजनिक क्षेत्रको वर्चस्व भएको प्रविधि बजारमा निजी क्षेत्र प्रभावशाली रुपमा अगाडी आएको छ। सेवा प्रदायक, प्रविधिहरुको विकास, उपभोक्ताको चाहाना अनुसारको उत्पादन, कृषि सामग्रीका आपूर्तिको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहभागिता क्रमशः बढ्दै गएको छ। कृषि क्षेत्रमा आश्रित जनसंख्याको चाप सँगै जमिनको बाँझो हुने प्रक्रियाले करार खेतीको लागि जमिनको उपलब्धता बढ्दै गएको छ। यान्त्रीकरणले सिमितमात्रामा भए पनि कृषि कार्यलाई सरल बनाउन र केही हद सम्म उत्पादनको लागत घटाउन मद्दत गरेको छ। राजनितिक स्थायित्वले कृषि क्षेत्रका निति तथा कार्यक्रमहरुलाई निरन्तरता दिन अवसर प्रदान गरेको छ। यसरी कृषि क्षेत्रको व्यवसायीक विविधिकरणका लागि आधारहरु तयार भई ग्रामिण जिविकोपार्जनका आयामहरु बजार पक्षसँग जोडिदै गइरहेका छन्। बजार, राजनितिक स्थायित्व र आम कृषकहरुको चाहाना एवं कृषि क्षेत्रको प्रयाप्त विकासको संभावनाका बावजुद अपेक्षा अनुसार कृषि क्षेत्रको व्यवसायीक विविधिकरण हुन भने अझै बाँकी नै रहेको छ। त्यसैले राज्यको परिवर्तित संरचना, कार्यपद्धति र नयाँ संविधानले परिकल्पना गरेको कृषि विकासको आवश्यकता पुरा गर्न केन्द्र, प्रदेश, स्थानीय तह बीच कार्यगत

विविधीकरण, नीतिगत तथा कार्यक्रमगत समन्वय, सहकार्य र प्रत्येक राष्ट्रिय प्राथमिकताहरु केन्द्र, प्रदेश, स्थानीय तहको कार्यक्रममा प्रतिविम्बित हुन सके कृषि क्षेत्रले ठुलो फड्को मार्नेछ ।

कृषि क्षेत्रको विकासको लागी मित्रराष्ट्रहरु तथा बहुराष्ट्रिय निकाय/संस्था/कम्पनीको महत्वपूर्ण योगदान रहदै आएको छ । कृषिको विकासको लागी २००८ सालमा कृषि अड्डाको शुरुवात गरे देखी नै वैदेशिक परियोजना, योजना तथा कार्यक्रमको उल्लेखनिय भूमिका रहेको छ । कृषि क्षेत्रको विकासको लागी बिउ, बिजन, बिरुवा लगायत सिचाई, प्रविधि बजार आदि महत्वपूर्ण हुन्छ । कृषि उत्पादन वृद्धि तथा उत्पादन गरिने कृषि उपजको लागत कम गराउन गुणस्तरिय कृषि उत्पादन सामाग्रीहरुको सर्व सुलभ उपलब्धता अनिवार्य शर्त हो । उत्पादन सामाग्रीहरु विशेष गरि बीउबीजन/नश्ल, मल, सिचाई तथा कृषि औजारहरुको समयमै आवश्यक परिमाणमै र तोकिएको गुणस्तरमै सरल र सुलभरूपमा आम कृषकहरुलाई उपलब्ध गराई कृषि उत्पादन वृद्धि एवं बढि भन्दा बढि बचत कायम गराउने सन्दर्भमा सबै सरोकारवालाहरुको विशेष ध्यान दिनु आजको तड्कारो खाचोको विषय बनेको छ ।

१.२ अध्ययनको महत्व र औचित्य

नेपालमा बीउ बिजनको अवस्थाको चित्रण गर्दा करिब २२ प्रतिशत बीउ मात्र औपचारिक श्रोतबाट कृषकमा उपलब्ध भइरहेको अवस्था छ । तसर्थ, बीउ प्रतिस्थापन दर बृद्धि गरी कृषक माझ गुणस्तरीय बीउ बिजन उपलब्ध गराउनु आजको आवश्यकता हो । नेपालमा कृषकहरुमा स्वदेश तथा विदेशमा विकास भएका विभिन्न बालीका बीउ बिजनको कारोबार भइरहेको छ । विदेशमा विकास भएका खासगरी वर्णशंकर जातहरुको प्रभाव तिब्र गतिमा बढिरहेको छ। यसले एकातिर परनिर्भरता बढाइरहेको छ भने स्वदेशी बीउ बिजनको क्षेत्रले थप चुनौतिको सामना गर्नु परिरहेको छ। विदेशमा विकास भएका जातहरुका कारण विभिन्न समयमा अनेकन समस्याहरु समेत भैलनु परिरहेको यथार्थ रहेको छ। यसै सन्दर्भमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भइ नेपालमा बिक्री वितरण भइरहेका बीउ बिजनको अवस्था, यसले थपेको चुनौती र आगामी कार्यदिशा सम्बन्धमा ठोस निचोड निकाल्ने मूल उद्देश्यका साथ यो अध्ययन गर्न लागिएको हो ।

नेपालमा बीउ बिजनको विध्यमान नितिगत व्यवस्था, बीउबिजन उपलब्धताको बर्तमान अवस्था र मुख्य मुख्य समस्या र चुनौतीहरु देहाय अनुसार उल्लेख गरिएको छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन देहायका उद्देश्यहरु लिएर कार्यान्वयन गरिएको थियो :-

- कृषि क्षेत्रमा क्रियाशील बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरुका काम कारोबारको अवस्था, विश्लेषण सहित अध्ययन गर्ने,
- नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका विभिन्न बालीका बीउ बिजनको अवस्थाको लेखा जोखा गर्ने,
- बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बालीका जातहरुले पार्न सक्ने अल्पकालिन, मध्यकालिन र दिर्घकालिन समस्याहरुको आँकलन गर्ने,

- आयातित बालीका जातहरूको प्रतिस्थापनका लागि नेपाल सरकारले अपनाउनु पर्ने नीतिगत तथा कार्यक्रमगत सुधारका क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने,
- स्वदेशी जातको बीउ विजनको प्रवर्द्धनका लागि कार्ययोजना प्रस्तुत गर्ने, र
- कृषि क्षेत्रमा क्रियाशील बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको कारोबारको अनुगमन गरी देखिएका समस्याहरूको समाधानका उपायहरू पहिचान गर्ने ।

१.४ अध्ययनको कार्यक्षेत्र

माथि उल्लेखित उद्देश्य अनुरूप अध्ययनको कार्यक्षेत्र र सम्पादन गर्नुपर्ने कामहरू देहाय अनुसार निर्धारण गरिएका थिए :-

- संघ र कम्तीमा ३ वटा प्रदेश (भौगोलिक क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी) र एक प्रदेशबाट ३ वटा जिल्ला प्रतिनिधित्व हुने गरी कम्तीमा १० वटा स्थानीय तहमा गई सरोकारवालसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने,
- नेपालमा क्रियाशील बहुराष्ट्रिय कम्पनीहरूको बारेमा भएका नीतिगत तथा कार्यगत कानुनी दस्तावेजहरूको अध्ययन गर्ने,
- सन्दर्भ सामाग्रीहरूको अध्ययनका साथै स्थलगत अध्ययनबाट आएका विषयहरूलाई विश्लेषण गरी मस्यौदा तयार गर्ने,
- राष्ट्रिय किसान आयोगमा सरोकारवाला सहितको कार्यशालामा विस्तृत प्रस्ताव पेश गरी पृष्ठपोषण लिई अध्ययन शुरू गर्ने ।शुरुवाती कार्यशाला गोष्ठी पश्चात तयार भएको प्रतिवेदन आयोगमा पेश गर्ने, र
- तयारी मस्यौदा उपर विस्तृत रूपमा राष्ट्रिय किसान आयोग सहित सरोकारवालाहरूसँग छलफल तथा अन्तरक्रिया गर्ने र प्राप्त सुझावहरूलाई समावेश गरी अध्ययनको मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने ।

१.५ मुख्य समस्या र चुनौतीहरू

बीउविजनको मागको परिमाण, जात र गुणस्तर अनुसार मुलुकमा बीउ उत्पादन हुन नसक्नु मुख्य समस्याको रूपमा रहेको छ । वर्षेनी करिब ४००० मे.टन विभिन्न बालीको बीउ आयातमा मुलुकको करिब ३ अर्ब रकम विदेशिइ रहेको छ (कान्तिपुर दैनिक २०७५/१०/०८) । मुख्यतया धान, मकै र तरकारीका विभिन्न जातका हाइब्रिड बीउको आयातको परिमाण करिब ३२०० मे.टन छ । आयात गरिएका बीउविजनको औसत मुल्य प्रति के.जी ३९७ पर्न जाने देखिन्छ भने नेपाली बिउको औसत मुल्य ६० प्रति के.जी पर्न गएको देखिन्छ । अत बढ्दो बीउविजनको आयतलाई न्यूनिकरण गर्दै स्थानिय स्तरमा बीउ उत्पादन प्रवर्द्धन गर्नु आजको मुख्य चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

साबिकमा संचालन भएका जिल्लास्तरका बीउ विजन आत्मनिर्भर कार्यक्रम, समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन कार्यक्रमहरू हाल करिब निस्क्रिय हुँदा उन्नत बीउविजनको आपूर्तिमा समस्या देखिएको छ भने बीउविजन क्षेत्र समेत क्षतविक्षत भएको भने बीउ उत्पादनको चक्र पनि टुटेको छ । बीउविजन

वासलात तयारीको लागी केही काम भए तापनी स्थानिय तहहरुको लागी आवश्यकम जात अनुसारको बालीको बीउको परिमाण र सो को लागी श्रोतको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्दा कृषकले चाहे जति र चाहेको गुणस्तरको बीउ सर्वसुलभ रुपमा उपलब्ध हुनसकिरहेको छैन । साथै बीउ प्रतिस्थापन दर पनि अपेक्षकृत बढाउन सकिरहेको छैन । साथै बीउ बाली निरिक्षणका कामहरु प्रयाप्त मात्रामा गर्नको लागी जनशक्तिको अभाव रहेको भने जातीय बिकासको काम पनि सुस्त गतिमा मात्र अगाडी बढिरहेको छ । प्रदेश र स्थानिय तहस्तरमा बीउ बफरस्टक व्यवस्थापनका लागी पूर्वाधारको कमि रहेको र बीउ उत्पादन र प्रबर्दनका कार्यक्रमहरु समेत उल्लेखनिय रुपमा संचालनमा नरहेको अवस्था छ । बीउ उत्पादक निजी कम्पनीहरुको नियमन प्रभावकारी हुन नसक्दा बीउको गुणस्तरमा समस्या देखिने गरेको छ ।

१.६ राष्ट्रिय किसान आयोग

मुलुकमा अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रुपमा रहेको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण, व्यवसायिकरण र विविधीकरण गरि किसानको हकहितको संरक्षण एवं प्रबर्दन गर्न तथा कृषि सम्बन्धि ऐन, कानुन, निति तथा योजना तर्जुमाको साथै कृषि अनुसन्धान र प्रसारलाई किसानमैत्री बनाई किसानहरुको हकहित र अधिकारको रक्षा गर्दै कृषि उत्पादनमा नेपाललाई आत्मनिर्भर बनाउनुको निमित्त राष्ट्रिय किसान आयोग गठन गरिएको हो । यसको पृष्ठभुमि, आयोगको दुरदृष्टि, लक्ष्य र ध्येय, आयोगको मुल्य मान्यताहरु, आयोगको गठन र कार्यक्षेत्र र आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार देहाय अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.६.१ पृष्ठभुमि

नेपालको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर योगदान गर्ने कृषि क्षेत्रको कूल गाढस्थ उत्पादनमा २५.८ प्रतिशत योगदान र ६०.४ प्रतिशत जनसंख्या रोजगारी तथा जीविकोपार्जनका लागि यस क्षेत्रमा निर्भररहुनु परेको छ।नेपालमा योजनावद्ध विकास सुरू भएदेखि नै कृषि क्षेत्रको विकासलाई उच्च प्राथमिकतामा राखिदै आएको भएतापनि अपेक्षाकृत रूपमा कृषि क्षेत्रले गति लिन नसकेको देखिन्छ।आर्थिक रूपले सकृय जनशक्ति विदेशिने क्रम बढदै जाँदा कृषि क्षेत्रमा बढदै गई रहेको श्रम शक्तिको अभाव, बढ्दो जग्गाको खण्डिकरण, उर्वर कृषि भूमिको गैर कृषि क्षेत्रमा प्रयोग, कृषि तथा पशुजुन्य उत्पादनमा बढ्दो उत्पादन लागत, उत्पादन सामाग्रीहरुको अपर्याप्तता, प्राविधिक सेवामा पहुँचको अभाव, जलवायु परिवर्तनको नकारात्मक प्रभाव र कृषि शिक्षा, अनुसन्धान र प्रसार बीच समन्वयको अभाव जस्ता समस्या तथा चनौतीहरुले गर्दा आशातित उपलब्धी हासिल हुन सकेको देखिँदैन ।संविधानमा उल्लेखित भएका किसानका हकहित र अधिकार संरक्षण र प्रवर्द्धनका लागि निर्माण हुने कानुनहरुको अभाव साथैभएका ऐन कानुनहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्नु किसान र कृषि संरक्षण साथै कृषि विकासका लागि बाधक देखिएका छन्। अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रुपमा रहेको कृषि क्षेत्रलाई आधुनिकीकरण, व्यवसायीकरण र विविधीकरण गरी किसानको हक हितको संरक्षण एवम् प्रवर्द्धनका लागि कृषि सम्बन्धी नीति, ऐन, कानुन तथा योजना तर्जुमाको साथै कृषि अनुसन्धान र प्रसारलाई किसान मैत्री बनाई किसानहरुको हक हित र अधिकारको रक्षा गर्दै कृषि उत्पादनमा नेपाललाई आत्मनिर्भर बनाउन वाञ्छनीय भएको तथ्यलाई आत्मसात गर्दै कृषि विकास रणनीति (सन २०१५-

३५)ले परिलक्षित गरे बमोजिमका उद्देश्य हासिल गर्न नेपाल सरकारबाट मिति २०७३।१०।६ मा जारी राष्ट्रिय किसान आयोग गठन कार्यकारी आदेश, २०७३ अनुसार राष्ट्रिय किसान आयोग गठन भएको हो।

१.६.२ आयोगको दुरदृष्टि

आम किसानको हक हित र अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने मूल मर्मलाई आत्मसात गर्दै कृषि नै विकास र समृद्धि को आधार हो भन्ने मान्यताका साथ किसान अधिकार संस्कृतिको विकास गर्ने ।

१.६.३ आयोगको मुल्यमान्यता

खाद्य सम्प्रभता सहितको किसानमुखि र आत्मनिर्भर कृषि, समानता र न्याय, निश्पक्षता, खाद्य तथा कृषि उत्पादनका साधनस्रोतमा सबैकिसानको पहुँच र लाभांशको समन्यायिक बाँडफाँड, जवाफदेहिता, पारदर्शिता, स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, सहभागिता र समावेशीकरणको सम्मान आयोगका मूलभूत मान्यताहरू हुन् ।

१.६.४ आयोगको गठन र कार्यक्षेत्र

राष्ट्रिय किसान आयोग गठन कार्यकारी आदेश, २०७३ मा भएका व्यवस्था अनुसार आयोगमा अध्यक्ष, पाँच सदस्यहरू र सदस्य सचिव सहित सात जना पदाधिकारीहरूको व्यवस्था गरिएको छ। ५ जना सदस्यहरूमा किसान प्रतिनिधिहरूमध्ये एकजना महिला सहित ३ जना सदस्य, कृषि सहकारीमा आवद्ध किसान प्रतिनिधि १ जना र १ जना कृषि विज्ञ सदस्य रहने व्यवस्था छ। आयोगको अध्यक्ष र सदस्यको पदमा नियुक्तीको लागि नेपाल सरकार, मन्त्रीपरिषद समक्ष कृषि तथा पशुपुन्छी विकास मन्त्री अध्यक्ष रहेको सिफारिस समितिले गर्ने छ। अध्यक्ष र सदस्यहरूको पदावधि ४ वर्षको रहेको छ। आयोगमा सदस्य सचिवको हकमा नेपाल सरकारबाट नियुक्त प्रथम श्रेणीको अधिकृत रहने व्यवस्था रहेको छ। आयोगको कार्यक्षेत्र नेपालभर रहने छ।

१.६.५ आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार

नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको मिति २०७३।१०।०६ गतेको निर्णय बमोजिम राष्ट्रिय किसान आयोग गठन कार्यकारी आदेश, २०७३ अनुसार कृषि उत्पादन, उत्पादकत्व अभिवृद्धि गरी किसानको हक, हित र अधिकारको संरक्षण एवम प्रवर्द्धन गर्ने कार्यसंग सम्बन्धित विषयमा नेपाल सरकारलाई सहयोग पुर्याउन राष्ट्रिय किसान आयोग गठन भएकोहो। कार्यकारी आदेश अनुसार यस आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार निम्नानुसार रहेको छ ।

१. कृषि विकास नीति रणनीतिको सफल कार्यान्वयन गर्नको लागि कृषि विकास मन्त्रालय लगायत कृषि क्षेत्रसँ ग सम्बन्धित निकायहरू समक्ष समय सापेक्ष सधुराका सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई राय सभ्भाव दिने ।
२. किसानहरूको हक हितलाई प्रवर्द्धन गर्नकिसान कल्याणकारी योजना (Farmer Welfare Scheme) तर्जुमा गरी नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्ने ।

३. नेपाल सरकारले जारी गरेका विद्यमान नीति, ऐन, नियममा किसान अधिकारमा रहेको नीतिगत भिन्नता (Policy Gap) को सम्बन्धमा अध्ययन तथा विश्लेषण गरी सुधारको लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।
४. किसान हक हित अधिकार एवम् किसानहरूको राज्य प्रतिको कर्तव्य र दायित्वका लागि नयाँ नीति, ऐन वा नियमावली बनाउन नेपाल सरकारलाई सहयोग गर्ने ।
५. किसान अधिकारको अनुगमन, सुपरिवेक्षण गर्ने र सुधारको लागि नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने ।
६. कृषि कार्यमा प्रयोग हुने प्राकृतिक स्रोत साधनमा किसानहरूको पहुँच बढाउने र अधिकार स्थापना गर्ने ठोस कार्य योजना नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने ।
७. विभिन्न बाली वस्तुहरूको बजार सरलीकरण गुणस्तर तथा लागत प्रतिस्पर्धात्मकता अभिवृद्धि र मूल्य अभिवृद्धिको आधारमा किसानले उचित मूल्य पाउने उपायको बारेमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।
८. वस्तुगत संघ, उत्पादक सहकारी संघ तथा किसान संजाल एवम् संगठनहरूको क्षमता अभिवृद्धिगरी किसानहरूको हक अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने उपायहरू सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने ।
९. किसानहरूको परम्परागत ज्ञान, सिप, प्रविधि, रैथाने जात, बीउ, नश्ल तथा किसानहरूले विकास गरेका बाली र पशु नश्लमा उनीहरूको पहुँच र प्रयोग बढाउन तथा त्यसमा किसानहरूको अधिकार स्थापना गर्न नेपाल सरकारलाई आवश्यक सुझाव दिने ।
१०. कृषि पेशालाई आकर्षित बनाउन अवलम्बन गर्नु पर्नुने किसान अधिकार सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गराउने ।
११. संविधानले व्यवस्था गरेका किसानहरूका हक हित र अधिकारहरू कार्यान्वयन भए नभएको सम्बन्धमा अध्ययन गरी नेपाल सरकारलाई आवश्यक सिफारिस गर्ने ।
१२. किसान संघ संगठनहरू (समुह, सहकारी, गै.स.स. बाहेक)लाई दर्ता गरी नियमन गर्ने ।
१३. सरकारी तथा गैर सरकारी एवम् निजी क्षेत्रबाट संचालित नीति तथा कार्यक्रम र आयोजनाहरूबाट किसानहरूको अधिकार हन्न भएमा सम्बन्धित निकाय र नेपाल सरकारलाई जानकारी गराई आवश्यक सिफारिस गर्ने ।
१४. नेपाल सरकारले समय समयमा तोकेका अन्य काम गर्ने ।

२. अध्ययन विधि(Methodology)

२.१ प्रदेश तथा जिल्ला छनौट

कृषि क्षेत्रका क्रियाशिल बहुराष्ट्रिय कम्पनिको काम, कारोवार, सम्बन्धि अध्ययन गर्नका निमित्त नेपालका ७ वटा प्रदेश मध्ये ३ वटा प्रदेश (बाग्मती, मधेश र १ नं. प्रदेश) प्रस्ताव गरिएको थियो । मधेश प्रदेश र १ नम्बर प्रदेश बाट तीन तीन वटा जिल्ला प्रस्ताव गरिएको थियो भने बाग्मती प्रदेश बाट संघको समेत प्रतिनिधित्व होस भन्ने अभिप्रायले चार वटा जिल्ला प्रस्ताव गरिएको थियो । यसरी अध्ययनको क्षेत्रगत शर्त (Terms of References) मा ९ वटा जिल्ला र १० वटा स्थानिय तह उल्लेख भएको भएतापनि अध्ययनको गुणस्तर र बिस्वशनीयतालाई आधारमानी १० वटा जिल्ला र ११ वटा स्थानिय तह प्रस्ताव गरिएको थियो । यसको बिस्तृत विवरण तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १ :अध्ययनको लागी प्रस्ताव गरिएका प्रदेश, जिल्ला तथा स्थानिय तह

संघ/प्रदेश	जिल्ला	स्थानीय तह	उच्च पहाड	पहाड	तराई	सख्या	जम्मा
संघ	काठमाण्डौ	बामनपा				1	1
बाग्मती प्रदेश	धादिङ	निलकण्ठ नपा				1	4
	दोलखा	भिमेश्वर नपा				1	
	चितवन	भरतपुर म.न.पा.				1	
कर्णली प्रदेश	सुर्खेत	बिरेन्द्रनगर नगरपालिका				1	
मधेश प्रदेश	धनुषा	जनकपुर उ.म.न.पा.				1	3
	पर्सा	बिरगन्ज म.न.पा.				1	
	सर्लाही	लालबन्दी न.पा.				1	
सु प. प्रदेश	बाजुरा	बुढिगंगा नगरपालिका				1	3
	अछाम	मंगलसेन नगरपालिका				1	
	डोटी	दिपायल सिलगढी नगरपालिका				1	
जम्मा	10	11	2	5	4	11	11

संघ र प्रदेश अनुसार संघलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी काठमाण्डौ महानगरपालिका, बाग्मती प्रदेशलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी ३ वटा पालिका, कर्णली प्रदेशलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी १ वटा पालिका र मधेश

प्रदेशलाई प्रतिनिधित्व गर्ने गरी ३ वटा पालिका छनौट गरिएका थिए । त्यस्तै भौगोलिक क्षेत्र अनुसार उच्च पहाडबाट २ वटा, पहाडबाट ४ वटा र तराईबाट ४ वटा पालिकाहरु छनौटमा रहेका थिए ।

२.२. सूचना संकलन विधि(Information Collection Methodology)

अध्ययनको लागी आवश्यक पर्ने प्राथमिक (Primary Information) र दोस्रो तहको सूचना(Secondary Information) विभिन्न तरिका उपयोग गरि संकलन गरिएको थियो ।

२.२.१ प्राथमिक तहको सूचना(Primary Information)

नेपालमा खासगरि देहायका तीन थरीका बीउ बिक्रेताहरु रहेका छन् । यसै अनुरूप सूचना संकलन गर्ने कार्य गरिएको थियो ।

(क) निजी क्षेत्र (Private Sector)

- बहुराष्ट्रिय बीउ विजन कम्पनीहरु (Multinational Seed Companies)
- निजी बीउ कम्पनीहरु (Private Seed Companies)
- एग्रोभेट (Agrovets)

(ख) सामुदायिक क्षेत्र वा निकाय(Community Organizations)

- कृषक समुह (Farmer Groups)
- सहकारी (Cooperative)

(ग) सरकारी निकाय (Government Organizations)

- कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड (Agriculture Inputs Company Limited)

प्राथमिक तहका सूचना संकलन गर्नका लागी छनौट भएका ११ वटा स्थानिय तहबाट यस संग सम्बन्धित देहायका सूचना संकलन गरिएका छन् ।

(क) प्रत्यक्षरूपमा अन्तर्वार्ता

बीउ बिक्रेता, बीउ उत्पादनक कृषक, कृषक, सहकारी, सरकारी तथा गैह सरकारी निकायबाट प्रत्यक्षरूपमा अन्तर्वार्ता लिई सूचना संकलन गरिएको थियो ।

प्रत्येक स्थानीय तहबाट ५ जना बीउ बिक्रेता संग प्रथम तहको सूचना संकलन गर्नका लागी अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । कुनै स्थानीय तहमा ५ जना बीउ बिक्रेता नभएको खण्डमा संगै जोडिएका स्थानिय तहका बीउ बिक्रेताहरुसंग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । यसरी ११ जिल्लाबाट ५५ जना संग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । यस कार्यको लागी उपयोग गरिएको प्रस्तावली अनुसुची १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(ख) Focus Group Discussion (FGD)

प्रत्येक जिल्लाको छनौट भएको प्रत्येक स्थानिय तहमा एक/एक वटा FGD गरिएको थियो । यस अनुरूप ११ वटा FGD स्थानिय तहमा गरिएको थियो । यसरी FGD गर्दा सम्बन्धित स्थानिय तह र स्थानिय तहमा रहेका कृषिसंग सम्बन्धित सरकारी तथा गैह सरकारी निकायमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई समावेश गरिएको थियो । साथै उनीहरूको समन्वयमा अगुवा कृषक छनौट गरि FGD मा समावेश गरिएको थियो । प्रत्येक FGD मा कम्तिमा २० जनाको सहभागीता गराउने प्रयास गरिएको थियो । FGD मा खास गरि बीउ, उत्पादन र बिक्रि बितरणमा देखिएका समस्याहरूको बारेमा छलफल गरिएको थियो । यसरी FGD गर्दा प्रयोग गरिने चेकलिस्ट अनुसुची २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

(ग) Key Informant Interviews (KII)

यो अर्न्तवार्ता खास गरेर यस संग सरोकार राख्ने संघिय मन्त्रालाय तथा प्रादेशिक मन्त्रालयका पदाधिकारीहरू, बीउ गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र (Seed Quality Control Centre -SQCC) का कर्मचारी, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदका सम्बन्धित निर्देशनालय/शाखाका कर्मचारी, कृषि सामाग्री कम्पनीका कर्मचारीहरूसंग तयार गरिएको चेकलिष्टको आधारमा सुचनाहरू संकलन गरिएको थियो । यसमा खासगरी नीतिगत, कानुनी र कार्यान्वयन तहका समस्या र चुनौतीहरूको बारेमा छलफल र जानकारी संकलन गरिने कार्य गरिएको थियो । चेकलिष्टको विवरण अनुसुची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस प्रकार Primary Levelको सुचना संकलन गर्न प्रयोग गरिएको विधि तथा संस्था देहायको तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २: अध्ययनको तरिका, साक्षात्कारकर्ता र नमूनाको संख्या

अध्ययन तौर तरिका, विधि प्रक्रिया, नमूनाको संख्या यस तालिकामा प्रस्तुतिकरण गरिएको छ ।

S.N.	Methodology	Respondents	Sample Size, No
1	Individual Survey	Seed Traders (Producers/Suppliers/Sellers) such as multinational seed Companies, private seed Companies and Agrovets	11*5=55
2	FGD	Leader farmers	11
3	KII	MoALD, SQCC, NARC and AICL	4

२.२.२ दोस्रो तहको सुचना (Secondary Information Collection)

दोस्रो तहको सुचना सरकारी तथा गैह सरकारी निकायबाट प्रकाशित जर्नल, किताब, प्रोसिडीङ्ग, लिफलेट, बुकलेट आदीबाट संकलन गरिएको थियो । अध्ययनको सिलसिलामा खास गरि देहायका नीति, कानून, मार्गदर्शन, निर्देशिका आदिको समिक्षा गरिएको थियो ।

- Agriculture Development Strategy, 2015-2035,
- National Agriculture Policy, 2061
- National Seed Vision, 2025
- National Seed Policy, 2056
- Supply Policy, 2069
- Commerce Policy, 2072
- Seed Act, 2045
- Plant Quarantine Act, 2064
- Guidelines and directives

२.३ सूचनाहरूको विश्लेषण

Primary र Secondary sourceबाट संकलन गरिएका सूचनाहरूलाई कम्प्युटरमा प्रविष्ट गरि विश्लेषण गरिएको थियो। तथ्यांक, सूचना तथा जानकारीहरूको विश्लेषण Ms Excel Software प्रयोग गरि गरिएको थियो। नतीजालाई वर्णन अर्थात ब्याख्या गर्न Frequency, Percentage, Average, Graph, Diagram, Pie-chart, Table आदिको गरिएका छन्।

२.४ प्रतिबेदन तयारी

प्राप्त सूचनाहरूको विश्लेषण पश्चात अध्ययनको शुरुवाती मस्यौदा प्रतिबेदन आयोगमा बुझाइएको थियो। आयोगबाट तोकीएको मिति र समयमा अध्ययन कार्यको प्रमाणीकरणगोष्ठी (Validation Workshop)मा गरिएको थियो। गोष्ठीबाट प्राप्त राय/सुझाव समेटी तयार गरिएको प्रतिबेदनको पाँच प्रति र Soft Copy आयोगमा उपलब्ध गराइने व्यवस्था गरिएको छ। अध्ययनको तरिका वा विधि, प्रक्रिया, नमूनाको संख्या बारको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ।

२.५ अध्ययनको लागी छनौट भएका प्रदेश तथा जिल्लाको परिचयात्मक जानकारी

२.५.१. बाग्मती प्रदेश

यस प्रदेशका १३ जिल्लामा ३ वटा महानगरपालिका, १ वटा उपमहानगरपालिका, ४१ वटा नगरपालिका तथा ७४ वटा गाउँपालिका गरी ११९ स्थानीय तह छन्। प्रदेशभित्र रहेका काठमाण्डौं, ललितपुर र भरतपुर तीन महानगरपालिकाहरू हुन भने हेटौँडा एकमात्र उपमहानगरपालिका हो। यस प्रदेशका गाउँपालिका र नगरपालिकाको सङ्ख्या नेपालको कुल गाउँपालिका र नगरपालिका सङ्ख्याको १५.८० प्रतिशत छ। काठमाडौं र भक्तपुर जिल्ला गाउँपालिका विहिन छन् भने रसुवा जिल्लामा नगरपालिका छैन। नेपालका गाउँपालिका र नगरपालिकाको कुल जनसङ्ख्या मध्ये यस प्रदेशको गाउँपालिका र नगरपालिकाको जनसङ्ख्याले २०.७४ प्रतिशत ओगटछ। काठमाडौंका स्थानीय तहले कुल प्रदेशको स्थानीय तहका जनसङ्ख्याको ३१.२२ प्रतिशत ओगटछ। यसैगरी भूगोलमा सबभन्दा धेरै मकवानपुरको ११.७६ प्रतिशत छ।

प्रदेशको धरातलीय विविधता अनुसार यहाँको हावापानीमा पनि विविधता रहेको छ । समुन्द्र सतहदेखि १४१ मिटर उचाईमा रहेको चितवनको गोलाघाटदेखि ७२२७ मिटर उचाईमा रहेको रसुवाको लाडटाड हिमालसम्म फैलिएकोले यहाँ सबै प्रकारको हावापानी पाइन्छ । यस प्रदेशको कुल जमिनको ५३.७ प्रतिशत (१०९००८५ हेक्टर) जमिन वनले र ७.५७ प्रतिशत (१५३७५९ हेक्टर) भाडी बुट्यानले गरी कुल ५९.२७ प्रतिशत (१२४३८४४ हेक्टर) जमिन वन क्षेत्रले ओगटेको छ भने २४.३४ प्रतिशत (४९४०८४ हेक्टर) जमिनमा खेती भएको देखिन्छ । सबैभन्दा थोरै जमिन ३०७ हेक्टर (०.०२ प्रतिशत) ताल पोखरीले ओगटेको देखिन्छ ।

२.५.२. मधेश प्रदेश

मधेश प्रान्त (नेपालीरमैथिलीर मधेश प्रदेश) नेपालको मिथिला क्षेत्रको एउटा प्रान्त हो जुन नेपालको संविधान पारित भएपछि गठन भएको हो। यो नेपालको सबैभन्दा धेरै जनसंख्या भएको र क्षेत्रफलको हिसाबले सबैभन्दा सानो प्रान्त हो। यसको पूर्वमा प्रदेश नम्बर १, उत्तरमा बागमती प्रान्त र दक्षिणमा भारतको बिहार राज्यसँग सिमाना छ। यसको क्षेत्रफल ९६६१ के.मी^२ (3,730 sq mi)- देशको कुल क्षेत्रफलको लगभग ६.५%छ। यो दृष्टान्त नेपालको जनगणना अनुसार ६,१२६,२८८ को जनसंख्या छ, यो नेपालको सबैभन्दा जनसंख्या भएको प्रान्त हो।

कोशी नदी र कोशी टप्पु वन्यजन्तु आरक्षले पूर्वमा मधेश प्रदेश र प्रदेश नम्बर १ बीचको प्रादेशिक सीमांकनको रूपमा काम गर्दछ। र चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज र पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज (पहिले वन्यजन्तु आरक्ष) बीचको सीमांकन रेखाले पश्चिममा मधेश प्रदेश र बागमती प्रदेशबीचको प्रादेशिक सीमांकनको रूपमा काम गर्दछ।

यस प्रदेशमा पूर्वमा सप्तरी जिल्लादेखि पश्चिममा पर्सा जिल्लासम्म आठ जिल्ला रहेका छन् । यस प्रदेशका अधिकांश जनसंख्या मैथिली, भोजपुरी र नेपाली र बज्जिका भाषा बोल्छन् राजधानी सहर, जनकपुरको उपमहानगरपालिका, जसलाई जनकपुरधाम पनि भनिन्छ धार्मिक र सांस्कृतिक पर्यटनको केन्द्र हो। यो प्राचीन कालमा मिथिला क्षेत्रमा शासन गर्ने विदेह वंशको राजधानी पनि मानिन्छ।

२.५.३सुदूर पश्चिम प्रदेश

सुदूरपश्चिम प्रदेश नेपालको संविधान २०७२ ले वि. सं २०७२ असोज ३ मा राज्य विभाजन गरी बनेका ७ प्रदेशहरू मध्ये एक हो । यो प्रदेशले उत्तरमा चीनको तिब्बत स्वायत्त क्षेत्र, पूर्वमा कर्णाली प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेश र भारतको उत्तराखण्डकोपश्चिम र दक्षिणमा उत्तर प्रदेशसँग सीमा जोडेको छ। जनसङ्ख्या र अर्थतन्त्रका हिसाबले प्रमुख तीन सहरहरू धनगढी, भीमदत्त (महेन्द्रनगर) र टीकापुर हुन्

२.५.४कर्णाली प्रदेश

कर्णाली प्रदेश नेपालको संविधान २०७२ ले विसं २०७२ असोज ३ मा राज्य विभाजन गरी बनेका ७ प्रदेशहरू मध्ये एक हो ।कर्णाली प्रदेश (नेपाली: कर्णाली प्रदेश) २० सेप्टेम्बर २०१५ मा पारित भएको नयाँ संविधानद्वारा बनेको नेपालको सात संघीय प्रदेशहरू मध्ये एक हो। प्रान्तको कुल क्षेत्रफल २७,९८४ वर्ग किलोमिटर (१०,८०५ वर्ग माइल) देशको १८.९७% ओगटेको छ, जसले यसलाई नेपालको सबैभन्दा ठूलो प्रान्त बनाउँछ। २०११ को नेपालको जनगणना अनुसार, प्रान्तको जनसङ्ख्या १,५७०,४१८ थियो, जसले यसलाई नेपालको सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको प्रान्त बनाएको थियो।

यसको उत्तरमा चीनको तिब्बत स्वायत्त क्षेत्र, पूर्वमा गण्डकी प्रान्त, पश्चिममा सुदूरपश्चिम प्रान्त र दक्षिणमा लुम्बिनी प्रान्तको सिमाना छ। १,५४,८८६ जनसङ्ख्या भएको वीरेन्द्रनगर प्रदेशको राजधानी र सबैभन्दा ठूलो सहर हो।

२.५.५. काठमाडौं जिल्ला

काठमाडौं जिल्ला नेपालको राजधानी जिल्ला हो। नेपाल अधिराज्यको मध्य पहाडी प्रदेशमा पूर्वमा साँगा भञ्ज्याङ, पश्चिममा वाडभञ्ज्याङ, उत्तरमा पाँचमाने भञ्ज्याङ र दक्षिणमा फर्पिङ गरी ४ भञ्ज्याङभित्र पर्ने काठमाडौं उपत्यकाभित्रका ३ जिल्लामध्ये काठमाडौं एक हो। यस जिल्लाको पूर्वमा भक्तपुर र काभ्रेपलाञ्चोक, पश्चिममा धादिङ र नुवाकोट, उत्तरमा नुवाकोट र सिन्धुपाल्चोक र दक्षिणमा ललितपुर र मकवानपुर जिल्ला पर्दछन्।

यस जिल्लाको सीमाना उत्तरमा जर्के खोला, सिन्धु खोला ठाडो खोला र शिवपुरी लेकले सिन्धुपाल्चोक, काभ्रेपलाञ्चोक र नुवाकोट जिल्लाहरूसँग, पूर्वमा कात्तिके खोला, मनोहरा खोला र बागमती नदीले भक्तपुर र ललितपुर जिल्लासँग, पश्चिममा कोलफु खोला, नागार्जुन डाँडा, दहचोक, चन्द्रागिरी पहाड आदिले नुवाकोट, धादिङ र मकवानपुर जिल्ला तथा दक्षिणमा महादेवटारका डाँडा, रातेमाटे खोलाले मकवानपुर जिल्लासँग छुट्याएको छ।

२.५.५. धादिङ जिल्ला

धादिङ नेपालको प्रदेश नम्बर ३ मा अवस्थित मध्यपहाडी जिल्ला हो। उत्तर हिमालय पर्वतदेखि दक्षिणको महाभारत पर्वत श्रृङ्खलासम्म फैलिएको नेपालको एकमात्र जिल्लाको रूपमा परिचित धादिङमा ठूलाठूला टारहरू छन् भने प्रसिद्ध गणेश हिमालको काखमा अवस्थित छ। यस जिल्लाको विशेषता केलाउँदै जाँदा राष्ट्र निर्माता पृथ्वीनारायण शाहसँग मैदीकोट, सल्यानकोट, कानाकोट जस्ता ठाउँहरूको प्रसंग जोडिएको पाइन्छ। त्यस्तै प्रसिद्ध राष्ट्रवादी प्रधानमन्त्री भिमसेन थापाले निर्माण गरेको बगैँचा, पौवा, मन्दिरहरू भग्नावशेषको रूपमा भएपनि बुङकोटघाटमा अभैसम्म रहेको छ। त्रिशूली र बूढीगण्डकी यस क्षेत्र हुँदै बग्ने प्रमुख नदी हो।

२.५.६. दोलखा जिल्ला

यो जिल्ला जनकपुर अञ्चलको उत्तरतर्फ अवस्थित एक पहाडी जिल्ला हो। यो जिल्ला नेपालको मान चित्रमा २७० २८" उत्तरदेखि २८० ०० " उत्तरी अक्षांश र ८५० ५० " पूर्वदेखि ८६० ३२ " पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ। कूल २१९१ वर्ग कि.मी. क्षेत्रफल भएको यस जिल्लाको पूर्वमा सोलुखुम्बु र रामेछाप जिल्ला, पश्चिममा सिन्धुपाल्चोक जिल्ला, उत्तरमा चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत र दक्षिणमा रामेछाप जिल्ला पर्दछ। नेपालको राजधानी काठमाडौंबाट १३३ कि. मी. पूर्वमा पर्ने यो जिल्लाको सदरमुकाम चरिकोट हो। समुद्र सतहदेखि ७६२ मी. (सितली) उचाइदेखि ७१३४ (गौरीशंकर) सम्मको उचाइमा रहेको यस जिल्लाको गौरीशंकर हिमाललाई आधार मानी नेपालको प्रमाणिक समय निर्धारण गरिएको छ।

२.५.७ चितवन जिल्ला

चितवन जिल्ला नेपालको ७७ जिल्ला मध्ये एक जिल्ला हो। यो जिल्ला नेपालको बागमती प्रदेशको दक्षिण-पश्चिम भागमा अवस्थित छ। यस जिल्लाको सदरमुकाम भरतपुर हो जुन नेपालको चौथो ठूलो सहर हो। यो जिल्लाको धेरैजसो भूभाग चितवन उपत्यकामा रहेको छ भने यसको उत्तरी भागमा महाभारत पर्वत शृङ्खला छ। भरतपुर नेपालको मध्य पश्चिम क्षेत्रको व्यापारिक नगर हो। यस क्षेत्रमा ठूला-ठूला व्यापारिक तथा सेवा संस्थाहरू छन्। भरतपुर मध्यक्षेत्रमा बसोवास गर्ने नेपाली जनताको लागि उच्च शिक्षा, व्यापार र यातायातको केन्द्र बिन्दु मानिन्छ। नारायणघाट नारायणी नदीको किनारमा बसेको चितवनको अर्को ठूलो बजार हो। चितवन जिल्लाको क्षेत्रफल २२३८.३९ वर्ग किलोमिटर रहेको छ।

२.५.८ धनुषा जिल्ला

धनुषा नेपालको जनकपुर अञ्चलमा अवस्थित घनाबस्ती भएको उर्वर जिल्ला हो। नेपालको मध्यपूर्वको दक्षिणी भागमा भारतीय सीमासँग च्यापिएर रहेको धनुषा जिल्ला पूर्ण रूपमा नेपालको तराई प्रदेशमा पर्दछ। नेपालको कूल भूभागको ०.८०% भाग, कुल जनसङ्ख्याको २.९% ओगटी जनसङ्ख्याको क्रममा पाँचौ स्थानमा पर्ने तथा विभिन्न ९३ जातजाति पाइएको यस धार्मिक क्षेत्रले आफू भित्र समेटेको भौगोलिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विविधताले यस जिल्लालाई देश विदेशमा परिचित गरेको छ। भारतको सीमावर्ती शहर जयनगरसम्म पुग्ने नेपालको एक मात्र रेलसेवाले पनि यस जिल्लाको महत्त्वलाई बढाएको छ।

२.५.९ पर्सा जिल्ला

पर्सा नेपालको एक जिल्ला हो। यो जिल्ला नारायणी अञ्चलमा पर्दछ।

भौगोलिक अवस्थिति

- अक्षांश:- २७ देखि २७.२६' उत्तरसम्म
- देशान्तर:- ८४.८' देखि ८४.२७' पूर्वसम्म
- सिमाना:- पूर्वमा बारा जिल्ला, पश्चिममा चितवन जिल्ला र भारतको विहार राज्य, उत्तरमा मकवानपुर र चितवन जिल्लाहरू, दक्षिणमा भारतको विहार राज्य
- उचाई:- समुद्र सतहबाट १२२ मिटरदेखि ९२५ मिटरसम्म
- क्षेत्रफल:- १३५३ वर्ग कि.मि.(१३८९४३ हेक्टर)

२.५.१० सर्लाही जिल्ला

सर्लाही जिल्ला नेपालको जनकपुर अञ्चलमा अवस्थित अत्यधिक जनघनत्व भएको जिल्ला हो। यस जिल्लाको पूर्वमा बाँके तथा हर्दी नदी पश्चिममा बागमती नदी सिमा नदीको रूपमा बगेका छन्।

भौगोलिक अवस्था

- अक्षांस: २६.४५" उत्तर देखि २७.१०" उत्तर अक्षांस

- देशान्तर: ८५.२०“ पूर्व देखि ८५.५०“ पूर्व देशान्त
- सिमाना: पूर्व-महोत्तरी, पश्चिम-रौतहट, उत्तर-सिन्धुली तथा दक्षिण-भारतको बिहार राज्यको सितामढी जिल्ला
- क्षेत्रफल: १,२५९ वर्ग किलोमिटर
- औसत लम्बाई: ३२ किलोमिटर(उत्तर-दक्षिण)
- औसत चौडाई: ४० किलोमिटर(पूर्व-पश्चिम)
- सबभन्दा होचोस्थान: समुन्द्री सतहबाट ६० मिटर
- सबभन्दा अग्लोस्थान:समुन्द्री सतहबाट ६५९ मिटर
  - २.५.११ बाजुरा जिल्ला

बाजुरा जिल्ला नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको सेती अञ्चलमा अवस्थित एक हिमाली जिल्ला हो । यस जिल्लाको सिमाना बझाङ जिल्ला, हुम्ला जिल्ला, मुगु जिल्ला, कालीकोट जिल्ला र अछाम जिल्लासँग जोडिएको छ। यस जिल्लाको क्षेत्रफल २१८८ वर्ग कि.मि. छ। यो जिल्ला प्रशासनिक हिसाबले पहिला २७ गाविस, ९ इलाका, १ निर्वाचन क्षेत्रमा विभक्त थियो । नयाँ विभाजन अनुसार ९ वटा स्थानीय तहमध्ये ४ वटा नगरपालिका र ५ वटा गाउँपालिका रहेका छन् । यो जिल्ला २८ डि १८“उत्तरी देखि २९डि ५” उत्तरी अक्षांश र ८०डि ९ “पूर्व देखि ८१डि ५” पूर्व देशान्तरसम्म फैलिएको छ। यो जिल्लाको सिमानामा पूर्वमा मुगु र कालिकोट, पश्चिममा बझाङ, उत्तरमा हुम्ला, दक्षिणमा अछाम र कालिकोट जिल्ला पर्दछन्। यो जिल्लाको क्षेत्रफल २१८८ वर्ग किलोमिटर वा २१८८०० हेक्टर रहेको छ।

२.५.११ अछाम जिल्ला

अछाम नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पर्ने एक पहाडी जिल्ला हो। १६८० वर्ग किलोमिटरसम्म फैलिएको अछाम, नेपालका दुर्गम जिल्लाहरू मध्ये एक हो । नयाँ नेपालको पुनसंरचना अनुसार यो जिल्ला नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पर्दछ । अछाम जिल्लाको सदरमुकाम मंगलसेन हो । हाल सेवामा नरहेको साँफेबगर विमानस्थल, सदरमुकाम मंगलसेनबाट आठ घण्टा पैदल दुरीमा पर्दछ । भौगोलिक हिसाबले विकट रहेको अछाम जिल्ला पर्यटकीय स्थल र प्राकृतिक सम्पदाहरूले भरिपूर्ण छ । रामारोशन क्षेत्र, खप्तड क्षेत्र, बरदा देवि मन्दिर, वैजनाथ मन्दिर, दर्ना दरवार, मंगलसेन दरवार, विनायकका पञ्च देवलहरू, दर्नाका देवलहरू, बान्नीगढी, जैगढ, बयलपाटा आदि यस जिल्लाका धार्मिक तथा पर्यटकीय महत्त्व बोकेका स्थानहरू हुन् । नेपालको संविधान २०७२ अनुसार नेपालको पुनसंरचना गर्ने क्रममा सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको निर्णयानुसार यस जिल्लालाई ४ नगरपालिका, ६ वटा गाउँपालिका तथा २ संसदीय निर्वाचन क्षेत्रहरूमा विभाजन गरिएको छ ।

२.५.१२ डोटी जिल्ला

नेपाल अधिराज्यको सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत सेती अञ्चलमा अवस्थित डोटी जिल्लाको पूर्वमा अछाम र सुर्खेत, पश्चिममा डडेल्धुरा र वैतडी, उत्तरमा बझाङ र दक्षिणमा कैलाली र कंचनपुर जिल्लाहरू रहेका छन्। २०२५ वर्ग किमिमामा फैलिएको यो जिल्ला उचाईको दृष्टिले ३०० मिटर (घाडल गा वि स को पिपलकुण्टा) देखि ४००० मिटरसम्म फैलिएको भए तापनि यसको अधिकांश भू-भाग भने ३०० मिटर देखि २००० मिटरको उचाई क्षेत्रमा पर्दछ। अर्थात् उत्तरमा उच्च हिमाली क्षेत्र देखि

दक्षिणमा चुरे पर्वत श्रृंखलासम्म फैलिएको यो जिल्लाको अधिकांस भू-भाग भने मध्य पहाडी क्षेत्रमा नै पर्दछन्। यस जिल्लामा खप्तड लेक, सकार लेक, महाभारत लेक तथा गोलेदेउ लेक जस्ता उच्च पहाडी स्थानका साथै दिपायल, वानेडुग्रीसैन तथा नारीदाङ्ग जस्ता अर्ध उष्ण हावापानी भएका नदी किनारामा अवस्थित समथल भू-भाग पनि रहेका छन् ।

२.५.१३ सुर्खेत जिल्ला

सुर्खेत नेपालको कर्णाली प्रदेश अन्तर्गत पर्ने एक जिल्ला हो। यस जिल्ला कर्णाली प्रदेशको प्रादेशिक राजधानी समेत रहने निर्णय कर्णाली प्रदेशको मन्त्रीस्तरीय निर्णयले स्वीकृत गरेको छ । बाह्र वण्डाल १८ खण्डालको नामले परिचित यो क्षेत्रको नाम सुर्खेत हुनु पहिले दोभानचौरका रूपमा परिचित थियो । २०२० को दशकमा यस जिल्लाको सदरमुकाम सुर्खेतको तत्कालिन गोठीकाठाबाट सुर्खेतको वीरेन्द्रनगर कायम भएको थियो ।

२.६ स्थानिय निकायहरु

१. काठमाडौं महानगरपालिका

काठमाडौं नेपालको केन्द्रीय राजधानी शहर तथा मुलुककै पहिलो महानगर पनि हो । यस महानगरको नजिकका रूपमा रहेका दुई ठूला शहरहरु मध्ये दक्षिणतर्फ ललितपुर महानगरपालिका र पूर्वतर्फ भक्तपुर नगरपालिका रहेका छन् ।

शिवपुरी, फुल्चोकी, नागार्जुङ र चन्द्रागिरी नामका चार ठूला पहाडहरुको बीचमा रहेको यो महानगर अनुपम भौगोलिक अवस्था, रहस्यपूर्ण जैविक विविधता सहित कचौरा आकारमा समुन्द्री सतहबाट लगभग १४०० मिटर (४६०० फिट) को उचाइमा ५०.६७ वर्ग किलो मिटरमा फैलिएर २७'२२" उत्तरी अक्षांश र ८५'२०" पूर्वी देशान्तरमा अवस्थित रहेको छ ।

धार्मिक सहिष्णुता र उच्च सामाजिक मानव सम्बन्ध रहेको यस शहरको इतिहास लगभग २००० वर्ष पुरानो रहेको मानिन्छ । बौद्ध र हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको आस्थाको केन्द्रको रूपमा रहेको यो उपत्यका हजारौ प्रकृतिका चाड पर्व, जातजाती, रीतिरिवाज र चालचलनको विविधता भित्र एकता रहेको छ भने, नेपालीहरु मध्यकै एक प्रमुख समुदाय नेवार समुदायको कला र संस्कृतीको खानी कै रूपमा समेत रहेको छ ।

कला, संस्कृतीको जीवन्त इतिहास तथा प्राचिन विशिष्ट शैलीको अनुपम निर्माणका कारण विश्वकै दर्शनीय स्थलहरु मध्येको एक शहरका रूपमा रहेको यस शहरमा स्वयंभु, बौद्ध, पशुपतिनाथ, हनुमानढोका क्षेत्र लगायतका विश्व सम्पदा सूचीमा अंकित अनेकौ स्थलका कारण नेपाल भित्रने पर्यटहरुको प्रमुख गन्तव्यस्थलका रूपमा पनि यस महानगर रहेको छ ।

इतिहास देखि नै सम्पन्न र समृद्ध यस महानगर मुलुककै अर्थतन्त्रको केन्द्रविन्दुको रूपमा रही आएको छ भने, सारा नेपालीको आकर्षणको केन्द्र पनि यसै काठमाडौं महानगर रहेको छ ।

२ निलकण्ठ नगरपालिका

नीलकण्ठ नगरपालिकाको उत्तरमा हिमाल देखि दक्षिणको महाभारत पहाड सम्म फैलिएको धादिङ्गजिल्लाको एक पालिका हो । यो पालिका काठमाण्डौबाट करीव ९० किलोमिटर दक्षिण र मलेखुबाट १६ किलोमीटर को भाग भएको पृथ्वी राजमार्गमा पर्दछ । यो पालिका धादिङ्गको सदरमुकाम समेत रहेको पूर्वमा नुवाकोट, पश्चिममा ज्वालामुखी र सिद्धिलेख गाउँपालिका पर्दछन् । त्यस्तै दक्षिणमा नेत्रावती र त्रिपुरासुन्दरी गाउँपालिका पर्दछन् । दक्षिणमा गल्छी र सिद्धालेख गाउँपालिका पर्दछ । यो नगरपालिकाको धादिङ्ग जिल्लाको कूल क्षेत्रफलको १० प्रतिशत भाग पर्दछ । यो पालिका को कूल क्षेत्रफल १९९.८५ बर्ग किलोमीटर मध्ये ९९.३१ बर्गकिलोमीटर वन क्षेत्र पर्दछ । धेरै जसो खेत जग्गाहरु भिरालो क्षेत्रमा पर्दछ ।

यस नगरपालिकाले विकास निर्माणका विभिन्न कार्यक्रमहरुमा प्रथमिकताका साथ अगाडी बढाई रहेको छ । ग्रामिण सडक निर्माण, वातावरण र वपातावरण सुधार, शिक्षा, खानेपानी, कृषि सिचाई तथा बजार, स्वास्थ्य लगाएतका क्षेत्रमा कार्यहरु अघि बढाई राखेको छ । सुचना प्रविधिको प्रयोगमा पनि विशेष प्राथमिकता दिएको छ । यसै गरी कृषि व्यवसायको कुरा गर्दा विशेषत आधुनिक कृषिमा आधारित रही कृषिलाई व्यवसायीकरण र आधुनिकीकरणमा जोड दिइने उल्लेख भएको छ । एक वार्ड एक बस्तु उत्पादन को निति अबलम्बन गरेको एवं मेयर उद्यमशिलता विकास कार्यक्रम सन्चालन गरी नगर क्षेत्रका साना साना उद्यमीहरुलाई समेटी उद्यम विकासमा सहजिकरणका लागी सहुलियत ऋण प्रवाह गरी ब्याजमा अनुदान दिदै आएको छ ।

स्थानिय तहले काम कार्यवाही गर्दा श्रोतको व्यवस्थापन गरी योजना तथा कार्यक्रमहरु कार्यान्वयनमा लैजाने अभ्यास रहेकोमा नगरपालिकाले सोही मार्ग अनुरूप कार्य गर्दै आएको छ । यस कार्य गर्दा नगरपालिकाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि देखी वर्तमान अवस्थाको चित्रण गरी नगरपालिकाले सम्पादन गरेका काम कार्यवाहरीका सम्बन्धमा स्पष्ट हुने किसिमले लेखन कार्य र श्रव्य दृष्यको कार्य गर्दा प्रचलित कानुनमा आधारित भै यस नगरपालिकाको कार्यक्रमको बृत्त चित्र निर्माण र प्रशारण सम्बन्धी अध्ययनका लागी यो कार्य शर्त तयार गरी यसैको आधारमा बृत्त चित्र निर्माण र प्रशारण गर्नका लागी यस क्षेत्रमा अनुभव भएका सघ/सस्थाबाट प्रस्ताव पेश गर्न आव्हान गरिन्छ ।

३ भीमेश्वर नगरपालिका

भीमेश्वर नगरपालिका नेपालको बागमती प्रदेश अन्तर्गत दोलखा जिल्लाको सदरमुकाममा अवस्थित ऐतिहासिक, पुरातात्विक, धार्मिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक र पर्यटकीय दृष्टीकोणले प्रसिद्ध एवम् रमणीय नगरपालिका हो । यो नगरपालिका वि.सं. २०५३ सालमा तत्कालिन चरिकोट, माटी, दोलखा र मकैबारी गाविसहरु समावेश गरेर स्थापना गरिएकोमा वि.सं. २०७३ सालमा पुनः साविकको सुष्पाक्षमावती, बोच र लाकुरीडाँडा गाविसहरु भीमेश्वर नगरपालिकामा थप गरी हालको भीमेश्वर नगरपालिका सङ्घीय स्वरूपमा पुनर्संरचना एवम् पुनर्गठन गरिएको हो । यस नगरपालिकामा ९ वटा वडाहरु रहेका छन् । आफ्नो मूर्तिमा पसिना उत्पन्न गरेर देशमा प्राकृतिक हलचल, अनिष्ट र राजनीतिक परिवर्तनको पूर्वसूचना दिने सहस्र अवतारको देवताका रूपमा परिचित भीमेश्वरको नामबाट यस नगरपालिकाको

नामकरण गरिएको छ । यस नगरपालिकाको केन्द्र चरिकोट नेपालको राजधानी काठमाण्डौँबाट १३३ कि.मि. उत्तरपूर्वमा अवस्थित छ ।

२७ डिग्री ३६ मिनेट उत्तरदेखी २७ डिग्री ४४ मिनेट उत्तरी अक्षांशसम्म र ८५ डिग्री ५८ मिनेट पूर्वदेखी ८६ डिग्री ६ मिनेट पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको यस नगरपालिकाको क्षेत्रफल १३३ वर्ग कि.मि. रहेका छ भने पूर्व पश्चिम लम्बाई १७ कि.मि.सम्म र उत्तर दक्षिण चौडाइ १० कि.मि.सम्म रहेको छ । यस नगरपालिकाको पूर्वमा वैतेश्वर गाउँपालिका, पश्चिममा सिन्धुपाल्चोक जिल्ला, उत्तरमा कालिञ्चोक गाउँपालिका र सिन्धुपाल्चोक जिल्ला र दक्षिणमा शैलुङ्ग गाउँपालिका पर्दछन् । पहाडी प्रदेश अन्तर्गत पर्ने र न्यूनतम ८४० मिटर (चर्नावती त्रिवेणीधाम) देखि अधिकतम ३५४९ मिटर (गणेश थुम्की) सम्मका उचाइमा रहेका यस नगरपालिकाको केन्द्र चरिकोट १९७० मि. उचाइमा रहेको छ । नगरपालिकाको तल्लो भागमा उतोष्ण हावापानी पाइन्छ, भने मध्ये भागमा न्यानो समशितोष्ण हावापानी र माथिल्लो भागमा शितोष्ण हावापानी पाइन्छ ।

वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नगरपालिकाको जनसंख्या ३२,४८६ (पुरुष: १४,९८० र महिला: १७,५०६) र घर परिवार ८,६३९ रहेको छ । जातिगत दृष्टिकोणबाट यस नगरपालिकामा क्षेत्री २९.७४ प्रतिशत, नेवार १८.०६ प्रतिशत, तमाङ १५.६२ प्रतिशत, थामी १२.५५ प्रतिशत, बाहुन ११.०८ प्रतिशत, कामी ३.४१ प्रतिशत, घर्ती/भुजेल १.९७ प्रतिशत, सार्की १.७६ प्रतिशत र अन्य ५.८१ प्रतिशत जातजातिहरूको बसोबास गर्दछन् । धार्मिक दृष्टिकोणले हिन्दु, बौद्ध र क्रिस्चियन धर्म मान्ने मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । यस नगरपालिकाको साक्षरता ६८.९१ प्रतिशत (पुरुष: ७९.६२ प्रतिशत र महिला : ५९.८८ प्रतिशत) रहेको छ ।

४ भरतपुर महानगरपालिका

वित्र नारायणी नदी किनार तथा प्रसिद्ध धार्मिकस्थल देवघाटधामको काखमा अवस्थित भरतपुर महानगरपालिका ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आदि रूपले मुलुककै अग्रणी नगरीको रूपमा आफ्नो पहिचान बनाएको छ । वि.सं. २०३५ सालमा तत्कालीन भरतपुर गाउँ पञ्चायत र नारायणगढ गाउँ पञ्चायतलाई मिलाई भरतपुर नगर पञ्चायतको रूपमा रही २०४८ साल देखि भरतपुर नगरपालिकाको रूपमा संचालित भएकोमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको मिति २०७१/०८/१६ को निर्णयले यस भरतपुर नगरपालिकालाई आसपासका पाँच गा.वि.स. मगलपुर, फुलबारी, गीतानगर, शिवनगर र पटिहानी समावेश गरि भरतपुर उप-महानगरपालिकामा स्तरोन्नती गरिएको थियो . यसै गरि नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको मिति २०७३/११/२७को निर्णयले यस भरतपुर उप -महानगरपालिका मा नारायणी नगरपालिका, चित्रवन नगरपालिका र कविलास गा.वि .स समेत थप गरि भरतपुर महानगरपालिकामा स्तरोन्नती भएको छ ।

५ जनकपुर उप-महानगरपालिका

महर्षि जनकको पूण्यभूमि, माता जानकीको पवित्र जन्मस्थलको रूपमा देश विदेशमा परिचित जनकपुर नगरपालिकाको स्थापना वि.सं. २०१७ सालमा भएको हो । वि.सं.२०७१ साल बाट यस नगरपालिकाको

नाम जनकपुरधाम कायम रही उप-महानगरपालिकामा परिणत भएको हो । नेपालको संविधान -२०७२) अनुसार यो उप-महानगरपालिका प्रदेश नं.२ मा पर्दछ । हाल प्रदेश नं.२ को राजधानी यसै उप-महानगरपालिकामा अवस्थित छ । समुद्री सतहबाट ९० मीटर उचाईमा रहेको छ । संघीय राजधानी काठमाण्डौं देखि ४५० कि.मि.को दुरीमा रहेको जनकपुरधाम उप-महानगरपालिका २५ वडामा विभाजित रहेको छ । यस उप-महानगरपालिकाको क्षेत्रफल ९९.९७ वर्ग कि.मि. रहनुका साथै भू-सतह प्रायः सबै समतल रहेको छ । यसको सिमा क्षेत्र पूर्वमा औरही गाउँपालिका छ भने पश्चिममा पिपरा गाउँपालिका उत्तरमा लक्ष्मीनिया गाउँपालिका छ भने दक्षिणमा नगराईन नगरपालिका रहेको छ । वि.सं.२०६८को जनगणना अनुसार कूल जनसंख्या ९,६२,९७२ जसमा महिलाको जनसंख्या ७७,८९६ तथा पुरुषको जनसंख्या ८४,२७६ साथै घरसंख्या ३०,५८९ रहेको छ र पूर्वमा जलादी तथा पश्चिममा दुधमती मुख्य नदी रहेका छन् । यस उपमहानगरपालिकाको औषत तापक्रम न्यूनतम ७ डिग्री देखि अधिकतम ४० डिग्री सम्म मापन भएको देखिन्छ ।

स्थानीय स्तरमा बसोबास गर्ने विभिन्न जात जाति तथा समुदायका मानिसहरूले मनाउने चाडपर्व जस्तै दशैं, तिहार, छठ, माघे संक्रान्ती, होली, कृष्ण जन्माष्टमी, बकरर् इद, उलर् इद फितर, बुद्ध जयन्ती, रामनवमी, जानकीनवमी, विवाहपञ्चमी, भुला पर्व रहेका छन् । स्थानीय स्तरमा बोलिने भाषा नेपाली, मौथिली, भोजपुरी, हिन्दी, उर्दु, थारु छन् । प्रमुख पोशाकको रूपमा धोती कुता, पेन्ट, शर्ट, कोट, गुन्यु चोली, सारी व्लाउज रहेका छन् । यहाँ हिन्दु, मुस्लिम, बौद्ध, कृश्चन, जैन धर्मावलीहरूको बसोवास रहेको छ । पौराणिक र ऐतिहासिक पर्यटकिय स्थलको रूपमा जानकी मन्दिर, राम मन्दिर, विवाहमण्डप, मणिमण्डप, स्वर्गद्वार, लगायतका छन् । यहाँको जनजिवनको मुख्य आर्थिक श्रोतहरूमा कृषि, व्यापार, व्यवसाय, नोकरी प्रमुख छन् ।

६ बिरगन्ज महानगरपालिका

वीरगंजको स्थापना भएको भन्दा १९६ वर्षभन्दा बढी भइसकेको छ । तत्कालीन श्री ३ वीर शम्शेरले वि.सं. १९४५ देखि १९५० को बीचमा वीरगंज बजार स्थापना गरेको अनुमान छ । वीर शम्शेरले स्थापना गरेको हुनाले यसको नाम वीरगंज रहन भएको हो भन्ने भनाइ रहेको छ । वीरगंज स्थापनाभन्दा अगाडि पर्सा जिल्लाको मुख्य केन्द्र अलौं थियो । वि.सं. १९०४ साउन महिनामा सुगौलीबाट राजा राजेन्द्रले पर्सा जिल्लाको अलौंमा सैनिक क्याम्प राखेको इतिहास छ ।

हाल नेपालको मुख्य प्रवेशद्वारको रूपमा रहेको वीरगंज शहरसँग जोडिएका नेपालकै प्रमुख मित्रराष्ट्र भारतको रक्सौल शहर पनि स्थापना भएको थिएन । त्यतिबेला भारतीय रेलहरू सुगौलीसम्म मात्र सञ्चालन थिए । सुगौलीबाट सामान ओसारपोसार गरी काठमाडौं लान गोरुगाडा प्रयोग गरिन्थ्यो । गोरुगाडामा सामान लोड गरी रक्सौल हुँदै छपकैया, सिमरा, अमलेखगंज हुँदै भीमफेदीसम्म पुर्याइन्थ्यो र त्यहाँबाट भरियाले पिठ्युँमा बोकी काठमाडौंसम्म पुर्याउँथे । जसरी वीरगंज बजार बन्न पुग्यो त्यसरी नै भारतको रक्सौलमा पनि बजार बसेको हुनुपर्दछ । त्यतिबेला रक्सौल शहर फलेजरगंजको नामले चिनिन्थ्यो । तत्कालीन भारतमा ब्रिटिस साम्राज्यको चलनचल्ती भएकाले त्यहाँका प्रमुख व्यक्तिलाई

फलेजर साहेब भनी सम्बोधन गरिन्थ्यो । पछि, नेपालको सिमाना हुँदै रेल सेवा विस्तार गरी रेल स्टेशनको नाम रक्सौल रहन गएको बुझिन्छ ।

७ लालबन्दी नगरपालिका

लालबन्दी नगरपालिका नेपालको संविधान २०७२ को धारा २९५ को उपधारा (३) बमोजिम गठीत गाउँपालिका, नगरपालिका, स्वायत्त, संरक्षित वा विशेष क्षेत्रको नाम, संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोगको सिफारिसमा बनेको ७५३ वटा स्थानीय तह मध्येको २ नं. प्रदेश अन्तर्गतको सर्लाही जिल्लामा पर्ने एक स्थानीय तह हो । नेपालमै गोलभेडा (टमाटर)उत्पादन र निर्यातका लागि देशव्यापी रूपमा ख्यातिप्राप्त यस नगरपालिका साविकको लालबन्दी नगरपालिका (साविक गा.वि.स. लालबन्दी, पत्थरकोट र जब्दी), र नेत्रगंज, रानिगंज, परवानपुर तथा नारायणखोला गा.वि.स. समायोजन भई निर्माण भएको हो ।

यस नगरपालिकाको कूल क्षेत्रफल २३८.५ वर्गकिलोमिटर रहेको छ । यहाँको कूल जनसंख्या ५९,३९५ (जनगणना २०६८ अनुसार) रहेको छ । यस नगरपालिकामा १७ वटा वडा रहेका छन् । यो सर्लाही जिल्लाकै सबैभन्दा बढी क्षेत्रफल भएको नगरपालिका हो । यस नगरपालिकाको केन्द्र वडा नं. ६ स्थित साविक लालबन्दी नगरपालिकाको कार्यालयमा अवस्थित रहेको छ । पूर्व पश्चिम महेन्द्र लोकमार्ग अवस्थित लालबन्दी बजार यस नगरपालिका क्षेत्रभित्रका व्यापारिक क्षेत्रमध्ये एक मुख्य क्षेत्र हो । पूर्व ईश्वरपुर नगरपालिका, पश्चिम हरिवन र हरिपुर नगरपालिका, उत्तर सिन्धुली जिल्ला र दक्षिणमा हरिपुर र ईश्वरपुरसंग सिमाना जोडिएको यस नगरपालिकाको लालबन्दी बजार जिल्लाको एक मुख्य व्यापारिक स्थल हो । बहदो शहरीकरण, व्यवसायिक क्रियाकलापमा वृद्धिका कारण यो नगरपालिका जिल्लामा आकर्षणको केन्द्र बन्दै गइरहेको छ तथा जिल्लाको सबैभन्दा ठूलो नगरपालिकाका रूपमा विकास भइरहेको छ ।

”स्वच्छ, सुन्दर र समुन्नत शहर, सर्लाहीको शान लालबन्दी नगर” भन्ने मूल नारालाई आत्मासात गर्दै यस नगरपालिका क्षेत्रको समृद्ध, समुन्नति र विकासको लागि सिंगो नगरपालिका परिवार एकतावद्ध ढङ्गले अगाडी बढिरहेको छ । नगरपालिका क्षेत्रभित्रका महिला, आदिवासी जनजाती, दलित, अपाङ्गजस्ता वर्ग र क्षेत्रको आर्थिक र सामाजिक उनन्यनको लागि नगरपालिका कटिबद्ध रहेको छ ।

लालबन्दी नगरपालिकाको सबै भन्दा समृद्ध पक्ष भनेको यहाँको तरकारी उत्पादन नै हो त्यसमा पनि टमाटर(गोलभेडा) उत्पादनले नेपाल भरि नै परिचय दिएको छ । यस नगरपालिकाको उत्तरमा चुरे क्षेत्र पर्ने हुँदा वन जंगल र जैविक विविधताले भरिपूर्ण भएको यस नगरपालिकाको डाबरी डाँडा, जलकिर्ति मन्दिर, डुमडुमे शिवालय मन्दिर परिसर, वेतिनि देवालय परिसर, विभिन्न बौद्ध गुम्बाहरु, चर्चहरु, मशिजद र मिश्रीत जानजातिको बसोबास भएको हुँदा सांस्कृतिक सम्पदाको हिसाबले समेत समृद्ध देखिन्छ ।

८ बिरेन्द्रनगर न.पा

कर्णाली प्रदेशको राजधानीका रूपमा रहेको यस वीरेन्द्रनगर नगरपालिकाको स्थापना वि.सं. २०३३ सालमा सुर्खेत उपत्यका भित्र पर्ने कटकुवा, गोठीकाडा र जर्बुटा गाउँ पञ्चायत भित्र पर्ने केही भागलाई मिलाएर वीरेन्द्रनगर नगरपञ्चायतका रूपमा भएकोमा नेपाल सरकारको मिति २०७१/०९/२५ गतेको निर्णय बमोजिम साविकका छिमेकी उत्तरगंगा र लाटिकोइली गाविस तथा मिति २०७१/०८/१६ गतेको निर्णय अनुसार जर्बुटा गा.वि.स गाभ्नुका साथै मिति २०७२/०३/१५ गतेको निर्णय बमोजिम एक वटा वडा थप गरि जम्मा वडा संख्या २५ कायम भएकोमा नेपाल सरकारको मिति २०७३/११/२७ को निर्णय अनुसार विस्तारित नगरमा साविकका गढी, रतु र गर्पन गा.वि.स. समावेश गर्दै २४५.८५ वर्ग कि.मी., १६ वडा भएको स्थानीय तहका रूपमा वीरेन्द्रनगर नगरपालिका रहेको छ। नेपालको राजधानी काठमाण्डौं देखि लगभग ६०० कि.मी. उत्तर पश्चिममा समुन्द्री सतहबाट लगभग ६६५ मी. मा अवस्थित यो नगरपालिकाको उत्तरमा महाभारत पर्वतको रानीमत्ता, रातानाब्ला र दक्षिणमा चुरे पहाडको हरे, देउरालीका मनोरम पहाडद्वारा घेरिएको कचौरा आकारमा दक्षिण तर्फ ढलिकएको सानो, न धेरै जाडो हुने न धेरै गर्मी हुने सुन्दर उपत्यका हो। यस नगरपालिका पूर्वमा पाम्का र साटाखानी गा.वि.स., पश्चिममा हरिहरपुर गा.वि.स., कुनाथरी गा.वि.स र लेखगाउँ गा.वि.स., उत्तरमा दैलेख जिल्लाको गोगनपानी गा.वि.स., दक्षिणमा भेरी नदी रहेका छन्।

९ बुढीगंगा गा.पा

बाजुरा जिल्लाका नौ वटा स्थानिय तह मध्ये बुढीगङ्गा नगरपालिका पनि एक हो। राज्य पुर्नसंरचनाको क्रममा साविकको ब्रमतोला, कुल्देवमाण्डौं र बाह्रबिस गा.वि.स. मिलेर बुढीगङ्गा नगरपालिका बनेको छ। यस नगरपालिकाको नामाकरण बुढीगङ्गा नदीको नामबाट राखिएको हो। यस नगरपालिकाको पूर्वमा- त्रिवेणी नगरपालिका र अछामको मेल्लेख गाउँपालिका, पश्चिममा- खप्तड छेडेदह गाउँपालिका, उत्तरमा- बडीमालिका नगरपालिका र दक्षिणमा- अछाम जिल्लाको साँफेबगर नगरपालिका संग सिमा जोडीएको छ। बाजुरा जिल्लाको पुरानो सदरमुकाम कुल्देवमाण्डौं (टाँटे) नौबिसमा यस नगरपालिकाको कार्यापालिकाको कार्यालय रहेको छ। क्षेत्रफलको हिसावले (५९.२) वर्ग कि.मी. रहेको यो नगरपालिका अरु नगरपालिका भन्दा सानो र जनसंख्याका हिसावले बाजुरा जिल्लाकै सबै भन्दा बढी जनसंख्या (२१,६७७) भएको नगरपालिकाको रूपमा चिनिन्छ।

१० मंगलसेन.न.पा

मङ्गलसेन नगरपालिका अछाम जिल्लामा पर्छ। मङ्गलसेनलाई नगरपालिका घोषणा गर्दा मङ्गलसेन, कृन्ति बण्डाली, कालागाउँ, बान्नातोली, जनानी बण्डाली, ओलिगाउँ, जुपु गाउँ विकास समितिहरू समावेश गरिएका हुन्। यस नगरपालिकाको केन्द्र मङ्गलसेन बजारमा कायम गरिएको छ। वि.स. २०७१ जेष्ठ ४ गतेदेखि यो ठाउँ नगरपालिकामा परिणत भएको हो। १ आर्थिक वर्ष २०६८/६९ को बजेटमार्फत् मुलुकमा ४१ नयाँ नगरपालिका थपिंदा मङ्गलसेन पनि नगरपालिका बनेको हो। मुलुकमा अब महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिका जोडेर १३० पुगेको छ भने गाविसको संख्या ३ हजार ९ सय १५बाट घटेर ३ हजार ६ सय ३३ भएका छन्।

११ दिपायल न.पा

दिपायल सिलगढी नगरपालिका नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको डोटी जिल्लामा अवस्थित एक नगरपालिका तथा जिल्ला सदरमुकाम हो। दिपायल सिलगढी सेती नदीको किनारमा रहेको छ। सिलगढीमा थुप्रै क्षेत्रीय तथा जिल्ला स्तरीय सरकारी कार्यालयहरू रहेका छन्। दिपायल सिलगढी वि.सं. २०३९ मा नगरपालिका घोषणा भएको हो। यसका पहिलो नगरप्रमुख शिवशङ्कर भट्ट थिए भने वर्तमान नगरप्रमुख मन्जु मलासी हुन्। यस नगरको जनसङ्ख्या २३,४९६ रहेको छ।

३. साहित्य सन्दर्भ(Literature Review)

३.१ विद्यमान नितिगत ब्यवस्था

विद्यमान नीतिहरूमा प्रमुख कृषि सामाग्रीहरू मध्येको बीउ विजनलाई विशेष प्राथमिकतामा राखिएको पाइन्छ। राष्ट्रिय बीउविजन नीति २०५६, राष्ट्रिय कृषि नीति २०६९, बीउविजन ऐन २०७५, बीउविजन नियमावली २०७६, बीउविजनको दिर्घकालिन राष्ट्रिय सोच २०१३-२०२५, आवधिक योजनाहरू सबैमा बीउको सर्वसुलभ उपलब्धतालाई प्राथमिकतामानै राखिएको छ।

राष्ट्रिय कृषि नीति २०६९ ले भौगोलिक उपक्षेत्रहरूको आधारमा स्थानिय बीउ, बेर्ना, बिरुवा, नश्लहरूको विशेष प्रविधि सेवाको श्रोत केन्द्रहरूको बिकास गरि सुदृढ गरिने बिषय उल्लेख भएको छ, भने हाइब्रिड बिउ, उन्नत नश्लको उत्पादन तथा प्रयोगलाई प्रोत्साहन गरिने, उन्नत कृषि श्रोत सामाग्रीहरू (बीउ, बेर्ना, बिरुवा, नश्ल, भुरा)को स्थानिय उत्पादन तथा विक्रि बितरणलाई नियमन गरि आपूर्तिमा गुणस्तर कायम गरिने समेत उल्लेख भएको छ। राष्ट्रिय बीउविजन नीति २०५६ ले विभिन्न बालीको गुणस्तरिय तथा परिमाणत्मक बीउ सुब्यवस्थित रूपले उपलब्ध गराइने उल्लेख छ। बीउविजनको जातिय दर्ता, उन्मोचन, आयत लगायतको नियमनको लागी बीउविजन ऐन २०६४ र बीउविजन नियमावली २०६९ र विभिन्न १२ निर्देशिकाहरू हाल कार्यान्वयनमा रहेको छ। बीउविजनको दिर्घकालिन राष्ट्रिय सोच २०१३-२०२५ ले खाद्यान बालीमा बीउ प्रतिस्थापन दर २०२० सम्म १८.७९ प्रतिशत र २०२५ सम्ममा २३.८४ प्रतिशत त्यस्तै तरकारीमा २०२० सम्ममा ८० प्रतिशत र २०२५ सम्ममा ८५ प्रतिशत पुराइने लक्ष्य राखेको छ।

३.२ बीउविजन उपलब्धताको बर्तमान अवस्था

हाल विशेष गरि बीउविजनको ब्यवस्थाका सम्बन्धमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद मार्फत बीउका उन्नत जाँतहरूको उन्मोचन, प्रजनन, बीउ उत्पादन लगायतका कार्यहरू भइरहेका छन् भने बीउविजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र मार्फत जाँतहरू उन्मोचन र पन्जिकरण, संघिय/प्रादेशिक, मन्त्रालय र मातहतका निकायहरू मर्फत बीजबृदि कार्यक्रम सञ्चालन तथा अनुदानमा उन्नत बीउ बितरणका कार्यहरू भइरहेका छन्।

बीउविजनको दिर्घकालिन राष्ट्रिय सोच २०१३-२०२५ का अनुसार नेपालमा धान, गहु, मकै र तरकारी गरि वार्षिक करिब १८५००० मे.टन बीउ आवश्यक पर्ने, सो सोच अनुसार २५ प्रतिशत बीउ प्रतिस्थापन दर कायम गर्न न्यूनतम ५१२५४ मे.टन बीउ आवश्यक पर्नेमा हाल करिब २८११० मे.टन बीउ मात्र उपलब्ध रहेको अवस्था छ। यस हिसाबाले धानमा मात्र करिब ६००० मे.टन, गहुमा करिब ७६६० मे.टन, मकैमा २४५० मे. टन र तरकारीमा २१०१ मे.टन बीउको कमी देखिन्छ। बीउको यो अभाव परिपूर्ति गर्न संघ, प्रदेश र स्थानिय तहबाट केहि प्रयासहरु भएका छन्।

बीउ उपक्षेत्रको सुदृढरण लागि प्रस्ताव पेश गर्न कार्यदल गठन भई सो को प्रतिवेदन प्रस्तुत भएको छ। उक्त प्रतिवेदनको आधारमा आ.व. २०७७/७८ मा कृषकलाई सहज र सुलभ रुपमा बीउ उपलब्ध गराउन र बीउ उत्पादकलाई प्रोत्साहन र प्रयोगकर्ता आम कृषकलाई अनुदानमा बीउ उपलब्ध गराउन कार्यक्रम र बजेट तयार गरि प्रस्तुत गरिएको थियो। सोही अनुरूप श्रोत बीउ उत्पादकलाई प्रोत्साहन अनुदानको लागि ४ करोड ५० लाख र उन्नत बीउमा मूल्य अनुदानको लागि २० करोड बजेटको व्यवस्था भएको थियो। यसबाट चालु आ व मा धान, मकै र गहु गरि श्रोत बीउ तर्फ ४२०० टन र उन्नत बीउ तर्फ ६४०० टन बीउमा क्रमशः प्रोत्साहन अनुदान र मूल्य अनुदान उपलब्ध गराइने लक्ष्य राखिएको छ। उपरोक्त बमोजिमको बजेट कार्यान्वयन र भावी दिनमा तिनै तहको सरकारको संलग्नतामा विधुतीय प्रणाली समेतको उपयोग गरी बीउ उत्पादन र वितरण कार्यलाई व्यवस्थित र पारदर्शि बनाई आम कृषकलाई सहज र सुलभ रुपमा बीउ उपलब्ध गराउनको लागि प्रदेश मन्त्रालय र अन्य सरोकारवालाहरूसंग छलफल र परामर्श समेत गरि तयार पारिएको निर्देशिकाकोसफल कार्यान्वयनबाट हाल भत्किएको बीउ आपूर्ति श्रृंखला पुन जोडिने र बीउ उत्पादन तथा वितरणमा विकेन्द्रिकरण र स्थानियकरण भै मृत प्राय भएको समुदायमा आधारित बीउ उत्पादन कार्यक्रम थप सुदृढ र सबल हुने सर्वसाधारण कृषकको उन्नत बिउ माथीको पहुँच बढ्ने अपेक्ष गरिएको छ। यसको अलावा स्थानिय तह मार्फत सञ्चालन हुने धान र मकैको विशेष कार्यक्रम अर्न्तगत कलस्टरमा बीउ उत्पादन कार्यक्रम सञ्चालन गरिने साथै पूर्व उन्मोचित र नवउन्मोचित जातको शिघ्र प्रसारणको लागि Large plot demonstration सञ्चालन गरिने कार्यक्रम समेत संचालन गरिने छ।

बीउ विजनक आपूर्तिलाई व्यवस्थित गर्न किसान र परियोजनासंगको समन्वयमा बीउविजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रबाट Digitally Enabled Seed Management System तथा बीउ विजन आपूर्ति तथा व्यवस्थापन निर्देशिका तयारीको क्रममा रहेको। यसको संचालनबाट अनुदानमा उपलब्ध गराइने बीउविजनको तथ्याङ्क, संकलन, माग आपूर्ति प्रणाली व्यवस्थापन प्रभावकारी भई अनुदान कार्यक्रम समेत पारदर्शि हुने छ।

गत आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा स्थानिय तहसंगको सहकार्यै र समन्वयमा विभिन्न निकायबाट उन्नत बीउविजन तथा बेर्ना अनुदानमा वितरणको कार्यक्रम संचालन गरिएको थियो भने विभिन्न सरकारी फार्महरुबाट धान, मकै र गहुवालीका मूल तथा प्रमाणित पुस्ताका श्रोत बीउ उत्पादन तथा विक्रि वितरण भएको थियो।

३.४ बीउ बिजनसंग सम्बन्धित नीति, ऐन, नियम, मार्गदर्शन र निर्देशिकाहरु

नेपालको बीउ क्षेत्र विकासको इतिहास बीउ ऐनको विकासबाट सुरु हुन्छ। यसलाई पछ्याउँदै, बीउ नीति, कानून, दिशानिर्देश र राष्ट्रिय बीज दर्शन आदि बीउ क्षेत्रको वृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्नको लागि तर्जुमा र परिमार्जन गरिएको छ। यस अध्ययनको एक विधि भनेको नीति, कानून (कानून र नियमहरू), निर्देशन र दिशानिर्देशहरूको समीक्षा गर्नु हो। त्यसकारण, हामीले राष्ट्रिय कृषि नीति, २०६१, बीउ ऐन पहिलो संशोधन २००८, बीउ उत्पादन दिशानिर्देश १९९८, राष्ट्रिय बीउ नीति १९९९, सामुदायिक बीउ बैंक कार्यान्वयन दिशानिर्देश २००९, बीउ नियमन २०१३, कृषि विकास रणनीति २०१५, राष्ट्रिय जैविक विविधता रणनीति र कार्य योजना २०१४-२०२०, बीज नियमन २०१३, र राष्ट्रिय बीज भिजन २०१३-२०२५ समीक्षा गरिएको छ।

कृषि विकास रणनीतिको पछिल्लो तर्जुमा र कार्यान्वयनले राष्ट्रिय बीज भिजनको रणनीतिक दृष्टिकोण अपनाएको छ। निजी नेतृत्वको बीउ क्षेत्रको वृद्धिमा बलियो जोड दिइएको छ। २०१४ मा संशोधित कृषि जैविक विविधता नीति (२००७) ले पनिस्वदेशी आनुवंशिकताको संरक्षण र प्रयोगमा बलियो ध्यान केन्द्रित गरेर बीउ क्षेत्रको विकासलाई समर्थन गर्दछ। स्थानीय बीउ सुरक्षाको लागि स्रोत र सामुदायिक बीउ बैंकहरू सुदृढ गर्दै अगाडि बढ्नु पर्ने बताएको छ।

३.५ नेपालका प्रमुख बीउ उत्पादक र बिक्री वितरण संस्थाहरू

१. निजी बीउ कम्पनीहरू

नेपालका निजी बीउ कम्पनीहरू धेरै जसो बिक्रेता र केहि उत्पादक पनि छन्। यी कम्पनीहरूले उच्च गुणस्तरका बीउहरूको उत्पादन, प्रवर्द्धन र वितरण सजिलै प्रभावी हुने कार्यहरू गर्दछन्।

२. एग्रोभेट

एग्रोभेट एक पूर्ण आपूर्ति स्टोर हो जसले किसानहरूलाई बिउ, खाद्य, पशुचिकित्सा सामग्री, आपूर्ति आदि सहितका सामग्रीहरूमा व्यापार गर्दछ। यस्मा एक आधारभूत बजार स्थलका रूपमा कार्य गर्दछ, जहाँ किसानहरूले आवश्यक सामग्रीहरू एकै स्थानबाट सजिलै खरिद गर्न सक्छन्। एग्रोभेटले बिउ, कृषि पशुचिकित्सा सामग्री, उपचार सामग्रीहरू आदि प्रदान गर्दछ। किसानहरूले आवश्यकता अनुसार सामग्रीहरू प्राप्त गर्न सक्छन् यसले किसानहरूको कृषि उत्पादनलाई सुधार्न, उत्पादन वृद्धि गर्न र उनीहरूको उत्पादन प्रबन्धनमा मद्दत गर्दछ।

३. बीउ उत्पादन समूह सहकारीहरू

बीउ उत्पादन समूह वा सहकारीहरू किसानहरूमा आधारित किसानहरूको समूह हो। यी समूहहरूले बीउको उत्पादन, प्रवर्द्धन र वितरणमा सहयोग गर्दछन्। यी समूहहरूले संगठित भएर सामूहिक रूपमा बीउ उत्पादन तथा बिक्री गर्दछन्। यी समूहहरूले आफ्नो सदस्यहरूलाई उच्च गुणस्तरका बीउहरू प्रदान गर्दछ, जसले उत्पादनमा सुधार गर्न धेरै महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछन्। यी समूहहरूले विभिन्न

बीउ उत्पादन कार्यक्रमहरू आयोजन गर्ने र किसानहरूलाई उत्पादन विधि र प्रविधिहरू अध्ययन गर्न पनि सहयोग गर्दछन ।

४. अगुवा किसानहरू

अगुवा किसानहरू नेपालका सचेत र नेतृत्ववादी भूमिका खेल्न सक्ने किसानहरू हुन जसले नयाँ प्रविधि सर्वप्रथम अपनाउने अग्रणी भूमिका खेल्दछन । अगुवा किसानहरूले समाजमा नयाँ प्रविधिहरूलाई बढावा दिन्छन र अन्य किसानहरूलाई त्यसो गर्न उत्प्रेरित गर्छन नयाँ प्रविधि प्रवर्द्धनमा अगुवा किसानको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ.

५. कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेड

कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडनेपालको एक अग्रणी कृषि सामग्री प्रदायक संस्थान हो। उच्च गुणस्तरको एवं उन्नत कृषि सामग्रीहरू (मल, बीउ, कृषि रसायन र उपकरण) को आयात र सर्वसुलभ मूल्यमा देशभरी विक्री वितरणको लागि सार्वजनिक क्षेत्रको संस्थाको रूपमा वि.सं. २०२२ मा कृषि सामग्री संस्थानको स्थापना भएको थियो ।

३.६ FGDको निष्कर्ष र सिफारिस

नेपालमा कृषिको सन्दर्भमा, फोकस समूह छलफल (FGD) लाई सामान्यतया मुख्य सरोकारवालाहरूबाट जानकारी र अन्तरदृष्टि सङ्कलन गर्न गुणात्मक अनुसन्धान विधिको रूपमा प्रयोग गरिन्छ।

नेपालको विभिन्न क्षेत्रहरूमा बीउ उत्पादनका सम्बन्धमा मुख्य चुनौतीहरू देखिन्छन्। यी चुनौतीहरूको सारांश निम्नलिइएको छः ।

खेतीबारे ज्ञान र कौशल नगरेकोले तथापि खेतीमा रोमान्चको कमी, स्थानीय प्राधिकरणले पानी स्रोतहरूको विकासलाई प्राथमिकता दिन नगरेकोले सिफारिसहरूले इरिगेसन सुविधाहरूको कमी, उर्बनिजेसनको कारण खेतीका लागि वातावरणमा कमी हुदै गएको, बीजमा गुणस्तरीय प्रयोजनका निर्माण र संरक्षणको समस्या, औषधिक खादको पर्याप्तता कमी, युवा जनतामा खेतीबारे रुचि नभएको, भारतबाट चोरी र अवैधताबाट खरिदिएको नीचा गुणस्तरीय बीजहरू, विभिन्न बीजको सीमित प्रवाह भारतमा निर्यात। यसरी चुनिएका चुनौतीहरू उत्पादन सेक्टरलाई अवस्थामा प्रगति गर्न, किसानहरूलाई अधिक सहयोग प्रदान गर्न र स्थायी र दक्ष विजामा सुधार गर्नका लागि उपयुक्त सरकारी नीतिहरू व्यवस्थापन गर्ने अपेक्षा छ।

सही निर्माण यन्त्रादि उपलब्ध गराउने, खेतीका लागि पर्याप्त मात्रामा बीजहरू उपलब्ध गराउने, तकनीकी ज्ञान र प्रशिक्षण प्रदान गर्ने, बीज सञ्चालन र निगरानीको लागि प्रमाणित बीजहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्ने, विपणि प्रशासनको व्यवस्था सुधार गर्ने, युवाहरूलाई खेतीका लागि

प्रोत्साहन र आकर्षण प्रदान गर्ने, बीज चोरी र अवैध बीजहरूको प्रवेश र वितरण रोक्नका लागि कठिन नियमावली र पंजीकरण प्रक्रिया लागू गर्ने, नेपालभित्र उत्पन्न भिजीपत्र र धानबीजको बिक्रीका लागि एक प्रणाली स्थापित गर्ने। यसरी चुनिएका सिफारिसहरूले उत्पादन सेक्टरलाई सकारात्मक वृद्धि गर्न र किसानहरूलाई सहयोग प्रदान गर्नका लागि उचित सरकारी नीतिहरूको कार्यान्वयन आवश्यकता देखाइरहेको छ।

४. तथ्याकं प्रस्तुति र विश्लेषण

नेपालमा प्रमुख बीउ उत्पादक र बिक्री वितरण संस्थाहरू अहम भूमिका निभाउँछन् किनकि यी संस्थाहरूले बीउ उत्पादन, प्रचालन र वितरण समेत गर्ने गरी कृषि क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउँछन् त्यसले पालक किसानहरूलाई बीजमा सुधार, उच्चगुणस्तरको बिजप्रदान, उत्पादन विकास, रोजगार सृजन, खाद्य सुरक्षा समर्थन, पर्यावरणमा ध्यान दिने गर्नेभूमिका निभाउँछन् ।

नेपालका प्रमुख बीउ उत्पादक र बिक्री वितरण संस्थाहरूमा विभिन्न प्रकारका संगठनहरू समावेश छन्, जसमा निजी बीउ कम्पनीहरू, एग्रो भेटहरू, बीउ उत्पादन समूहसहकारी, अगुवाकिसानहरू, कृषि सामग्री कम्पनीहरू, र सरकारी संस्थानहरू समावेश छन् यी संस्थाहरूले बीउ उत्पादन र वितरणमा सहयोग गर्दै, किसानलाई उच्चगुणस्तरका बिज प्रदान गर्दै, उत्पादनमा सुधार गर्दै, रोजगार सृजन गर्दै, खाद्य सुरक्षा समर्थन गर्दै, र पर्यावरणमा ध्यान दिन्छन् ।

यी संस्थाहरूले कृषि क्षेत्रमा सकारात्मक परिणामहरू ल्याउन सक्छन् उनीहरूले उच्चगुणस्तरका बिज प्रदान गर्दै, उत्पादन विकास गर्दै, खाद्य सुरक्षा समर्थन गर्दै र पर्यावरणमा ध्यान दिन्छन् यसरी, यी संस्थाहरूले कृषि क्षेत्रको समृद्धि/विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुर्याउँछन् ।

४.१ प्रमुख कृषि बालीका जातहरू

अध्ययन गरीएका क्षेत्रहरूबाट प्राप्त जानकारी अनुसार मुख्य १५ वटा बालीहरूको बिक्री वितरण (अन्नबाली ३, तेलबाली १, आलुबाली १, मसलाबाली १ र तरकारी बाली ९ भइरहेको देखिन्छ। यस प्रकार विभिन्न वितरण हुने बीउको किसिममा उन्नत वर्णशंकर रहेका छन् भने कुनै पनि निकायबाटस्थानिय जातको बीउ बिक्री वितरण भएको छैन ।

तलको तालिकाले नेपालमा उत्पादित र बिक्री हुने प्रमुख अन्न र तरकारी बालीहरूका जातहरू देखाउँछ । निजी बीउकम्पनीहरू, एग्रोभेट, बीउ उत्पादन समूह सहकारीहरू, अगुवाकिसानहरू र कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले उत्पादन र बिक्री गर्ने जातहरू लोकल, उन्नत र हाइब्रिड आधारमा विभाजन गरि प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ३ : प्रमुख बालीका बीउको किसिम र जातको बिक्रि वितरण

क्र. सं	जात धान	बीउ को किसिम	निजीबीउकम्पनी हरू	एग्रोभेट	बीउउत्पादनसमूह/सहका रीहरू	अगुवाकिसान हरू	कृषिसमग्रीकम्पनीलि मिटेड
१	धान	उन्नत	सावामनसुली, राम धान, मकवानपुर १, सावा, सुक्खा ३	रामधान, सबित्री, सावा, राधा ४, हर्दिनाथ, सुक्खा ३, खुमल ४, सावामानसुली, सोनामानसुली, खुमल १०, मकवानपुर, सवर्णसब १	खुमल सिरिज, हर्दिनाथ सिरिज, रामधान, सबित्री, सावा, मकवानपुर १, सोनामानसुली, राधा, स्वर्णसवा पोखरेली, बासमती, लल्का बासमती,	सावामनसुली, चन्दुर ११२५	खुमाल ४, खुमाल ८, रामधान, स्वर्ण सब १, हर्दिनाथ, राधा १२, स्वर्णसवा, स्वर्णसावन
		वर्णश कर	शंकर, JK2092, हर्दिनाथ	शंखरसुधा हर्दिनाथ यूएस ३१२, वायर ६४४४ जी १० टाइचिन, महाराजा, छ प्पिपान			
		उन्नत	रामपुर कमोजिट	रामपुर कमोजिट, अरुण सिरिज, कञ्चन, नूतन १ रामपुर १०, मुरली गणेश, देउती डेल्टा	रामपुर कमोजिट, मनकामना, देउती, ठूलो र सानो मकै		
२	मकै	उन्नत		मनकामना अरुन २	अरुन २		
		वर्णश कर	JK502 रामपुर हाइब्रिड	हाइब्रिड सीपी, 9081 CP808, Cted 940 पायनियर, वायर सिपी			
३	गहुँ	स्थानी य					
		उन्नत	NL 971 BL 4341,	देय विकास NL1204	NL 971, गौतम, WK 1204, डाँफे,	NL971, Jingu 1/2,	गौतमWK 1204 IBL434

			गौतम,	गौतम	मुडे, धानलगिती, पश्चिमी धौलागिरी, पसाङ्गलाम्हु विजय	Bandgagar,	WK 1201 NL971 विजय
		वर्णश कर		सिटेड ९४० NL971			
४	काउली	स्थानी य	स्थानीय				
		उन्नत		स्नोपेटारी, रामी व्हाइटटप	ज्यापु		
		वर्णश कर	सेनोपेस्टिड, कार्तिका	मेघा, गिर्जा, माधुरी स्नोक्राउन, सिल्भरकप			
५	बन्द	उन्नत					
		सुधारि त					
		वर्णश कर	ग्रीन टन, ग्रीन हार्ट	ग्रीन कोरोनेट, जेनिथ			
६	तोरी		सिद्धारी	बिकास			
७	धनिया			रामससिसकलमी कोरिडार			
८	रायो		मार्फा	शिला OPहिम्चौड़ापातमार्फा	मार्फा		
९	गोलभे डा		B4L श्रीजना पूर्वेली चुइरी सर्लाहीस्थानीय साना जा	लिला मनीषा, श्रीजना श्रीजना एफ1	श्रीजना एफ1		
१०	मूला		मिनो अर्ली	मिनो अर्ली	मिनो अर्ली		
११	सिमी		चौमासे	पालिगान चौमासे			
१२	कांक्रो		भक्तपुरे, सर्लाही ग्रीन	कामिनी, नामघरी, भक्तपुरे			
१३	भिण्डी			अर्काआनामिका, दान्लधुरा, राधिका			

१४	आलु				सेतोआलु, रातो आलु	लालगुलाब	
१५	बोडी		सर्लाहितने	डबल हर्पेट चाइनिज ताने/लहराय			

उन्नत वीउको विभिन्न वितरण सबै किसिमका सेवा प्रदायक (निजी वीउ कम्पनी, एग्रोभेट, वीउ उत्पादन कृषक समुह, वीउ उत्पादक सहकारी, विउ उत्पादक कृषक र कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडसंस्थाहरुबाट भैरहेको पाइयो भने वर्णशकरं वीउ भने केवल निजी वीउ कम्पनी र एग्रोभेटहरुबाट मात्र बिक्री भएको पाइयो । वर्णशकरं वीउ बिक्री वितरण हुने बालीमा धान, मकै, गहुँ, काउली र बन्दागोवी रहेका छन् । नेपालको एकमात्र सरकारी निकाय कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडबाट उत्पादन र बिक्री वितरण हुने जातहरू मुख्यतमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदबाट विकसित गरीएका जातहरू छन् भने निकायबाट बिक्री वितरण हुने जातहरू विदेशबाट आयात भै सूचिकृत भएका जातहरू रहेका छन् ।

उपयुक्त विश्लेषणबाटके बुझ्न सकिन्छभने वर्णशकरं जातको वीउ विजन उत्पादन तथा बिक्री वितरण गर्नका लागि निजी वीउ कम्पनी र एग्रोभेटनै उपयुक्त देखिन्छ । यसको मुख्य कारणहरुमा यी निकायहरुमा रहेक वा यीनका सम्पर्कमा रहेका विशेषज्ञ, कृषकहरुको माग र चाहनाको सुक्ष्म विश्लेषण गर्ने क्षमता, यीनको व्यवसायको व्यवसायीकरण गर्ने सुझाव, प्रतिवद्धता र पुर्जीको उपलब्धता नै हुन । अन्य निकायबाटयस किसिमको वीउ उत्पादन र विभिन्न वितरण गर्नका लागि भने उत्पादन तथा व्यवसायीकरण सम्बन्धि साधन तालिम र पुंजीको व्यवस्था गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

४.२ वीउका प्रमुख स्रोतहरू

सेवा प्रदायक संस्थाहरुको विउ श्रोतको विश्लेषण गरी मूख्यतया सरकारी निकाय जस्तै नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद, सरकारी फार्म, वीउ वीजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र र कृषि ज्ञान केन्द्र रहेको देखियो। निजी निकायमा हरियाली विउ उद्योग, ज्यापू विज ग्रुप र कोयस्ट सीड एण्ड केमिकल रहेको देखियो । यी निकायहरू अन्न बाली र तरकारी बालीको श्रोतकेन्द्र रहेको र बन्दा, काउली, तानेबोडी, करेला र काक्रो वीउ विदेशबाट आयात हुने गरेको देखियो । यसबारे विस्तृत तलको तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

तालिका ४ : प्रमुख बालीका वीउका स्रोतहरू

बाली	बीउकास्रोतहरू
धान	नार्क, वीउ विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र स्रोत, हरियालीबीउउद्योग, ज्यापूविजग्रुप, कोयस्टसीडएण्डकेमिकल
मकै, गहुँ, तोरी, टमाटर, सिमी, मूला, प्याज,	नार्क

केराउ/मटर	
काउली, काक्रो, तानेबोडी	नार्क, आयात
बन्दा, करेला	आयात
आलुबीउ	कृषि ज्ञान केन्द्र
भिन्डी, घिरौला, फर्सी	सरकारी फार्म
रायो	नार्क, सरकारी फार्म

४.३बीउ बिक्री गरिने च्यानलहरू

बीउ उत्पादन तथा वितरण निकायहरूबाट विउ बिक्री वितरणका लागि प्रयोग भएका च्यानलहरू विश्लेषण गर्दा खुद्रा विक्रेता (३०%), सोभै किसानलाई बिक्री (२८%) र थोक विक्रेता (२२%) उपयोग गर्ने गरेको पाइयो भने आयातकर्तालाई बिक्री वितरणका लागि प्रयोग गर्ने १०% र सप्लायर ट्रेडर्सलाई प्रयोग गर्ने ५% रहेको पाइयो ।

तलको तालिकाले विभिन्न संस्थाहरूको विउ बिक्री गर्ने विभिन्न च्यानलहरू देखाउँछन्। निजी बीउ कम्पनीहरू, एग्रोभेट, बीउ उत्पादन समूह/सहकारीहरूले सबै सूचीबद्ध च्यानलहरू प्रयोग गरेको पाइयो भने बीउ उत्पादक अगुवा किसानहरूले थोक विक्रेता र किसानलाई बेच्ने गरेको पाइयो त्यस्तै कृषि सामग्री कम्पनी लिमिटेडले थोक विक्रेता, खुद्रा विक्रेता र किसानलाई बेच्ने गरेको पाइयो ।

खुद्रा विक्रेताको गणनामा सबै क्षेत्रहरूमा माथि रहेका छन् । एग्रोभेट (१४.३%) र निजी बीउ कम्पनीहरूले (१२.५%) खासगरी आयात कर्ताको गणनामा सबैभन्दा बढी आयात गर्ने पाइयो।

तालिका ५: बीउ बिक्री गरिने च्यानलहरू

बीउ उत्पादन तथा वितरण निकायहरू	च्यानलहरू					कुल	प्रतिशत
	आयातकर्ता	सप्लायर ट्रेडर्स	थोक विक्रेता	खुद्रा विक्रेता	किसान		
निजी बीउ कम्पनीहरू	२ (१२.५%)	२ (१२.५%)	४ (२५%)	५ (३१.२५%)	३ (१८.७५%)	१६	१९
एग्रोभेट	५ (१४.३%)	४ (११.४%)	९ (२५.७%)	९ (२५.७%)	८ (२२.८%)	३५	४१
बीउ उत्पादन	२ (७.४%)	२ (७.४%)	५ (१८.५%)	९ (३३.३%)	९ (३३.३%)	२७	३१

समूह/ सहकारीहरू							
अगुवा किसानहरू	-	-	-	२ (५०%)	२ (५०%)	४	५
कृषि उपकरण कम्पनी लिमिटेड	-	-	१ (२५.००%)	१ (२५.००%)	२ (५०.००%)	४	५
जम्मा	९	८	१९	२६	२४	८६	१००
प्रतिशत	१०	९	२२	३०	२८	१००	-

४.४ बीउ माग र आपूर्तिको सारांश

तालिका ६ : बीउ माग र आपूर्ति

क्रम संख्या	बाली	बीउको प्रकार	माग	आपूर्ति
१	धान	ब्रीडर	२७,२४५	१७,८८८
		फाउन्डेसन	२,४१,१२०	६,१७,९५८
		प्रमाणित	४६,९००	५,९०,७५६
२	मकै	ब्रीडर	२,२१५	४,१५०
		फाउन्डेसन	५,८३,८७	२१,६३६
		प्रमाणित	२,९५०	९,३६०
३	गहुँ	ब्रीडर	९८,३३२	१८,४८२
		फाउन्डेसन	१,५०,७१,६५	४,४२,७०१
		प्रमाणित	२,२३,५६५	९,१५,९२६
४	तोरी	ब्रीडर	४१३	२००
		फाउन्डेसन	९,०४०	४,१६७
		प्रमाणित		

५	दाल	ब्रीडर	७९०	१,१३२
		फाउन्डेसन	२,३२,८०	४,४४६
		प्रमाणित		
६	कुल	ब्रीडर	१२८,९९५	४१,८५२
		फाउन्डेसन	१,८३,८९९२	१,०९,०९,०८
		प्रमाणित	२,७३,४१५	१,५१,६०,४२
		बीउको प्रकार	माग	आपूर्ति
		ब्रीडर	२७,२४५	१७,८८८
		फाउन्डेसन	२,४१,१२०	६,१७,९५८
		प्रमाणित	४६,९००	५,९०,७५६
		ब्रीडर	२,२१५	४,१५०
		फाउन्डेसन	५,८३,८७	२१,६३६
		प्रमाणित	२,९५०	९,३६०
		ब्रीडर	९८,३३२	१८,४८२
		फाउन्डेसन	१,५०,७१,६५	४,४२,७०१
		प्रमाणित	२,२३,५६५	९,१५,९२६
		ब्रीडर	४१३	२००
		फाउन्डेसन	९,०४०	४,१६७
		प्रमाणित		
		ब्रीडर	७९०	१,१३२
		फाउन्डेसन	२,३२,८०	४,४४६
		प्रमाणित		
		ब्रीडर	१२८,९९५	४१,८५२

	फाउन्डेसन	१,८३,८९९२	१,०९,०९,०८
	प्रमाणित	२,७३,४१५	१,५१,६०,४२

यस तालिकामा धान, मकै, गहुँ, तोरी, दाल, र कुल विभिन्न प्रकारका बीउहरूको माग र आपूर्ति सम्बन्धित जानकारी दिइएको छ। धानका लागि, ब्रीडरधानको माग २७,२४५ र आपूर्ति १७,८८८ छ। फाउन्डेसन धानको माग २,४१,१२० र आपूर्ति ६,१७,९५८ प्रमाणित धानको माग ४६,९०० र आपूर्ति ५,९०,७५६ छ। मकैका लागि, ब्रीडरमकैको माग २,२१५ र आपूर्ति ४,१५० फाउन्डेसन मकैको माग ५,८३,८७ र आपूर्ति २१,६३६ छ। प्रमाणित मकैको माग २,९५० र आपूर्ति ९,३६० छ। गहुँका लागि, ब्रीडरगहुँको माग ९८,३३२ र आपूर्ति १८,४८२ फाउन्डेसन गहुँको माग १,५०,७१,६५ र आपूर्ति ४,४२,७०१ छ। प्रमाणित गहुँको माग २,२३,५६५ र आपूर्ति ९,१५,९२६ तोरीका लागि, ब्रीडरतोरीको माग ४१३ र आपूर्ति २०० फाउन्डेसन तोरीको माग ९,०४० र आपूर्ति ४,१६७ छ। दालका लागि, ब्रीडरदालको माग ७९० र आपूर्ति १,१३२ फाउन्डेसन दालको माग २,३२,८० र आपूर्ति ४,४४६ छ। कुल बीउहरूका लागि, ब्रीडरकुलको माग १२८,९९५ र आपूर्ति ४१,८५२ छ। फाउन्डेसन कुलको माग १,८३,८९९२ र आपूर्ति १,०९,०९,०८ छ। प्रमाणित कुलको माग २,७३,४१५ र आपूर्ति १,५१,६०,४२ छ।

धान र गहुँको प्रजनन बीउको उच्च माग छ, जसले बजारमा सम्भावित अभावको संकेत गर्दछ। माग पूरा गर्न यी बीउको उत्पादन र आपूर्ति बढाउन कदम चालनुपर्छ। मकै र दालको बीउको माग र आपूर्ति अपेक्षाकृत सन्तुलित छ, जसले यी बालीको लागि स्थिर बजार सुभाब दिन्छ। सन्तुलन कायम गर्न र निरन्तर उपलब्धता सुनिश्चित गर्न प्रयास गर्न सकिन्छ। तोरीको बीउको माग र आपूर्ति कम छ, जसले तोरी उत्पादनको लागि कम प्रख्यात बजारलाई संकेत गर्दछ। यस क्षेत्रको विकासको व्यवहार्यता र सम्भावनाको मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक हुन सक्छ। आधार र प्रमाणित बीउको माग र आपूर्ति विभिन्न बालीहरूमा भिन्न हुन्छ। यी बीउहरूले बालीको गुणस्तर र उत्पादकता कायम राख्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्, र तिनीहरूको उपलब्धता अनुगमन र तदनुसार नियमन गर्नुपर्ने समग्रमा, माग आपूर्तिको अन्तरलाई सम्बोधन गर्न रणनीतिक योजना र हस्तक्षेपको आवश्यकता छ, विशेष गरी ब्रीडरबीउको मामलामा, र मकै र दाल उत्पादनको लागि स्थिर बजारमा पूँजीकरण गर्न यसले नेपालको कृषि क्षेत्रको समग्र वृद्धि/दिगोपनमा योगदान पुऱ्याउने छ।

तालिका ७ : बीउको प्रकार, माग, आपूर्ति, र ग्याप

क्र. स.	बाली	बीउको प्रकार	माग	आपूर्ति	ग्याप
1	धान	ब्रीडर	२७२४५	१७८८८	-९३५७
		फाउन्डेसन	२४११२०	६१७९५८	३७६८३८

2	मकै	ब्रीडर	२२१५	४१५०	१९३५
		फाउन्डेसन	५८३८७	२१६३६	-३६७५१
3	गहुँ	ब्रीडर	९८३३२	१८४८२	-७९८५०
		फाउन्डेसन	१५०७१६५	४४२७०१	-१०६४४६४
4	तोरी	ब्रीडर	४१३	२००	-२१३
		फाउन्डेसन	९०४०	४१६७	-४८७३
5	दाल	ब्रीडर	७९०	११३२	३४२
		फाउन्डेसन	२३२८०	४४४६	-१८८३४

स्रोत: SQCC (बीउ गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र, ललितपुर)

यस तालिकामा बीउको प्रकार, माग, आपूर्ति, र ग्याप (गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्रबाटको अंतर) सम्बन्धित जानकारीहरू दिइएको छ। धानका लागि, ब्रीडरधानको माग २७,२४५ र आपूर्ति १७,८८८८ छ, जसको ग्याप -९,३५७ हो। फाउन्डेसन धानको माग २,४९,९२० र आपूर्ति ६,९७,९५८, जसको ग्याप ३,७६,८३८ हो। मकैका लागि, ब्रीडरमकैको माग २,२९५ र आपूर्ति ४,९५० छ, जसको ग्याप १,९३५ हो। फाउन्डेसन मकैको माग ५,८३,८७ र आपूर्ति २९,६३६ छ, जसको ग्याप -३,६७,५९ हो। गहुँका लागि, ब्रीडरगहुँको माग ९,८३,३२ र आपूर्ति १,८४८२ 5, जसको ग्याप -७,९८५० हो। फाउन्डेसन गहुँको माग १,५०,७१,६५ र आपूर्ति ४,४२,७०१ जसको ग्याप -१,०६,४४,६४ हो। तोरीका लागि, ब्रीडरतोरीको माग ४१३ र आपूर्ति २०० छ, जसको ग्याप -२१३ हो। फाउन्डेसनतोरीको माग ९,०४० र आपूर्ति ४,९६७५, जसको ग्याप -४,८७३ हो। दालका लागि, ब्रीडरदालको माग ७९० र आपूर्ति १,१३२ छ, जसको ग्याप ३४२ हो। फाउन्डेसन दालको माग २,३२,८० र आपूर्ति ४,४४६, जसको ग्याप -१८,८३४ हो।

सम्पूर्णतः, यी जानकारीहरूले देखाउँछन् कि बीउको आपूर्ति र मागका बीचमा असन्तुलन छ, यसले विभिन्न फसलहरूका लागि व्याप्तता निर्धारणमा प्रभाव पार्न सक्छ। यसैले खेती उद्योगका लागि योजनाबद्ध र नियामित बीउ आपूर्ति र प्रवन्धमा बदल ल्याउन आवश्यकता छ।

धानकोबीउ

तालिका ८ : धानको बीउ

क्र. स.	प्रान्त	बीउकोप्रकार	माग	आपूर्ति	विनियोजन
---------	---------	-------------	-----	---------	----------

१	कोशी	ब्रीडर	५२१५	१४००	५३४५
		फाउन्डेसन	५६६००	१५६०६५	५५४८०
		प्रमाणित	१५०००	२७४४५	१५०००
२	मधेस	ब्रीडर	७४६०	१४२५०	४०७०
		फाउन्डेसन	४४६३५	९६७२९	४२४२५
		प्रमाणित	३९००	३१३७७०	३९००
३	बागमती	ब्रीडर	२२३५	२२०७	२३८०
		फाउन्डेसन	५१५५५	१०५२७१	४९७०६
		प्रमाणित	२७०००	९९०००	२७०००
४	गण्डकी	ब्रीडर	१०९०	३१४८०	
		फाउन्डेसन	१५५८५	१११०५	१२७१५
		प्रमाणित	१०००	१०००	१०००
५	लुम्बिनी	ब्रीडर	८७२०	०	७०८०
		फाउन्डेसन	५०२४०	१८३८१३	५०२०
		प्रमाणित	०	१४२८४१	०
६	कर्णाली	ब्रीडर	०	०	०
		फाउन्डेसन	२८२५	६८६०	९२५
		प्रमाणित	०	०	०
७	सुदूरपश्चिम	ब्रीडर	२५२५	०	३८१०
		फाउन्डेसन	१९६८०	५८११५	१९०५०
		प्रमाणित	०	६७००	०
	कुल	ब्रीडर	२७२४५	१७८८८	२३१६५
		फाउन्डेसन	२४११२०	६१७९५८	२३०३२१
		प्रमाणित	४६९००	५९०७५६	४६९००
(स्रोत: SQCC)					

मकैको बीउ

तालिका ९ : मकैको बीउ

क्र.स.	प्रान्त	बीउकोप्रकार	माग	आपूर्ति	विनियोजन
१	कोशी	ब्रीडर	०	०	०

		फाउन्डेसन	१२७४०	०	१४४०
		प्रमाणित	५००	५००	
२	मधेस	ब्रीडर	०	०	०
		फाउन्डेसन	२२	०	०
		प्रमाणित	०	०	०
३	बागमती	ब्रीडर	४२०	४०००	३४०
		फाउन्डेसन	१२१००	७७०	४२७०
		प्रमाणित	०	०	०
४	गण्डकी	ब्रीडर	५३०	१५०	४०५
		फाउन्डेसन	७९१०	१६६६	४३९५
		प्रमाणित	२४५०	५२१०	२४५०
५	लुम्बिनी	ब्रीडर	८९५	०	७६५
		फाउन्डेसन	२२४७५	८०८६	१०६८५
		प्रमाणित	०	४१५०	०
६	कर्णाली	ब्रीडर	२००	०	०
		फाउन्डेसन	३०००	७०१४	१६४०
		प्रमाणित	०	०	०
७	सुदूरपश्चिम	ब्रीडर	१७०	०	२७५
		फाउन्डेसन	१४०	४१००	५४०
		प्रमाणित	०	०	०
		ब्रीडर	२२१५	४१५०	१७८५
		फाउन्डेसन	५८३८७	२१६३६	२२९७०
	कुल	प्रमाणित	२९५०	९३६०	२९५०

गहुँको बीउ

तालिका १० : गहुँको बीउ

सि न	प्रान्त	बीउकोप्रकार	माग	आपूर्ति	विनियोजन
१	कोशी	ब्रीडर	५८८०	३००	७२०
		फाउन्डेसन	१५८६०	६०१००	१०६०६
		प्रमाणित	०	१३३००	०
२	मधेस	ब्रीडर	१४९२०	३८००	७६०
		फाउन्डेसन	१३०२५१०	१०७१०३	१६५९२०
		प्रमाणित	१२४०००	३३७६८१	११४३२०
३	बागमती	ब्रीडर	६९६०	०	१२५०
		फाउन्डेसन	४६५००	४४४८८	३१८८२
		प्रमाणित	१७५००	१४६७००	१७५००
४	गण्डकी	ब्रीडर	४४०	०	१५०
		फाउन्डेसन	१६७४०	२६१०	१५६१०
		प्रमाणित	२४३१५	४२०५	३३१५
५	लुम्बिनी	ब्रीडर	५३९७२	९९६३	७१००
		फाउन्डेसन	६२१२०	१६०२४१	५६२६०
		प्रमाणित	१२०००	३४०६४०	१२०००
६	कर्णाली	ब्रीडर	८००	१०१४	२४०
		फाउन्डेसन	४३००	१२७०९	३९४०
		प्रमाणित	०	०	०
७	सुदूरपश्चिम	ब्रीडर	१५३६०	३४०५	४२२५
		फाउन्डेसन	५९१३५	५५४५०	४५१६०
		प्रमाणित	४५७५०	७३४००	३६०७०
	कुल	ब्रीडर	९८३३२	१८४८२	१४४४५
		फाउन्डेसन	१५०७१६५	४४२७०१	३२९३७८
		प्रमाणित	२२३५६५	९१५९२६	१८३२०५

तोरीकोदाना

तालिका ११ : तोरीको बीउ

सि न	प्रान्त	बीउकोप्रकार	माग	आपूर्ति	विनियोजन
------	---------	-------------	-----	---------	----------

१	कोशी	ब्रीडर	१००	०	३०
		फाउन्डेसन	२५०	२६०	१२०
२	मधेस	ब्रीडर	०	२००	०
		फाउन्डेसन	२०५०	१२५७	२३३
३	बागमती	ब्रीडर	५०	०	४०
		फाउन्डेसन	१७९०	१२६०	
४	गण्डकी	ब्रीडर	०	०	०
		फाउन्डेसन	८००	६००	५२०
५	लुम्बिनी	ब्रीडर	१७०	०	१५
		फाउन्डेसन	१०७०	३००	६२५
६	कर्णाली	ब्रीडर	०	०	०
		फाउन्डेसन	२७००	१२००	१०१०
७	सुदूरपश्चिम	ब्रीडर	९३	०	४०
		फाउन्डेसन	३८०	५५०	३५०
	कुल	ब्रीडर	४१३	२००	१२५
		फाउन्डेसन	९०४०	४१६७	४११८

दालकोदाना

तालिका १२ : दालको दाना

सि न	प्रान्त	बीउकोप्रकार	माग	आपूर्ति	विनियोजन
१	कोशी	ब्रीडर	१५०	०	२०
		फाउन्डेसन	३००	८३०	१५०
२	मधेस	ब्रीडर	०	०	०
		फाउन्डेसन	१६१५०	२००	२६८

३	बागमती	ब्रीडर	९०	०	१८
		फाउन्डेसन	१८५०	४३६	५६७
४	गण्डकी	ब्रीडर	१००	०	५
		फाउन्डेसन	२१००	१७०	
५	लुम्बिनी	ब्रीडर	१९०	११३२	९७
		फाउन्डेसन	२६००	३३०	४००
६	कर्णाली	ब्रीडर	०	०	०
		फाउन्डेसन	१५०	८००	१५०
७	सुदूरपश्चिम	ब्रीडर	२६०	०	१७६
		फाउन्डेसन	१३०	१३०	१३०
	कुल	ब्रीडर	७९०	११३२	३१६
		फाउन्डेसन	२३२८०	४४४६	१८३५

४.७ बीउ बिक्री तथा खरिद

तालिकामा विभिन्न बालीहरू जस्तै धान, मकै, गहुँ, सिमी, मूला, आलु, टमाटर, काउली, करेला, बन्दा आदिको वार्षिक खरिद बिक्री मूल्यको जानकारी दिइएको छ। तालिकामा विभिन्न संस्थाहरू (जस्तै निजी बीउ कम्पनीहरू, एगोभेटहरू, बीउ उत्पादन समूह/ सहकारीहरू आदि) का डाटाहरूको तुलना गरिएको छ।

तालिकामा प्रति वर्ष बिक्री रकम (ने.रू/वर्ष) (+) स्ट्यान्डर्ड डेभिएसन (मानक विचलन) र खरिद रकम (ने.रू/वर्ष) (+) स्ट्यान्डर्ड डेभिएसन/ मानक विचलन को जानकारी दिइएको छ।

क्रम संख्या	निजीबीउकम्पनीहरू	एगोभेट	बीउउत्पादनसमूह/सहकारीहरू	अगुवाकिसानहरू	कृषिउपकरण कम्पनीलिमिटेड	जम्मा
बिक्री / वर्ष(ने.रू/वर्ष)	धान ८,९४,३२,००० ± १,१०,८१,८००	३,८०,३९,००० ± ५,१९,०८६	४,१५,७७,००० ± १,१५,६६,७०० (९)	६३,००० ± ८०,६१०.१ ७३०६ (२)	१,२३,५०० ± १,८८,१२०० (३)	४,१२,०७,००० ± ८,३५,१०,१०

	(४)	० (९)				(२७)
मकै	६३८६३००± ९२९४३३० (३)	३६४७७ ००± ५३१०२ १० (११)	७३८५७१.४± ७०४५६७ (७)	२०००० (१)		२९३०६०० ± ५०७७१२० (२२)
गहुँ	१९६००००० ± (१)	२१०७८ ० ± ३९८७४ ७० (६)	५४३१००० ± १०७०१७०० (६)		४५०७८०० ± ४३५३८६० (३)	४८९७३०० ± ७९७९४१० (१६)
सिमी	२०००० ± (१)	८६४०० ± (५)				७३५३३३. ३३ ± ५८९६३.२ ६
मूला	३५०००± (१)	३५८१२ ५ ± ३८५८५ १ (४)				२९३५०० ± ३६४०६४ (५)
आलु			३०००००			३०००००

				± (१)			± (१)
	गोल भेडा	६७५६३०० ± ११४६९९०० (३)	२७२५० ०० ± ३८३९५ ९० (२)	२२५००००± (१)			४६६१५०० ± ७८०१८१० (६)
	काउ ली	११३००० ± १२३०३७ (२)	१७९९१ ०० ± २९८५६ ८० (८)				१४६१९०० ± २७२७७२० (१०)
	बन्दा	१६५०० ± (१)	१११७५ ०० ± १७६३३ ५० (६)				९६०२१४. २८५७ ± १६६२६३० (७)
खरिद/ वर्ष (ने.रू/व र्ष)	धान	५२६०८००± ७४५७६९० (४)	३६४६७ ००± ६९१२६ ५०	२८१०५००± ८३२११०० (९)	७९८०० ± ८५१३५ .६५६४	१७३६४०० ± २३६२९६०	३१८४२०० ± ६७८९८२०

		(९)		५	(२)	(२६)
				(२)		
मकै	४७१२२००± ८०४३५३० (३)	३१०६९ ००± ४९१७८ ९० (१०)	३३४५८५.७१ ४३± ४७९४४५ (७)	१४००० (१)		२२७०८०० ± ४४९५००० (२१)
गहुँ	२०००००± (१)	१५९९० ००± २४०९८ ४० (५)	२२७२१००± ५८३३४८० (७)		६५१६९०० ± ३६१३१५० (२)	२४७५६०० ± ४४९१५५० (१५)
सिमी	१७५००± (१)	९३३३३ .३३३३ ± ४०४१४ .५१८८ ४ (३)				७४३७५ ± ५०२६४.९ २३१६ (४)
मूला	२५०००± (१)	३३००० ०± ३६०३७ ० (४)				२६९००० ± ३४०५९५ (५)

	आलु			८००००± (१)			८००००± (१)
	गोल भेडा	१७५००± (१)	२६१०० ००± ३६६२८ १० (२)	२५००००± (१)			१३७१९०० ± २५५४४१० (४)
	काउ ली	२४०००± (१)	१८८९९ ००± २९२५६ ९० (७)				१६५६७०० ± २७८७८५० (८)
	बन्दा	१५०००± (१)	१२५३३ ००± १८१०४ ८० (५)				१०४६९०० ± १६९६४२० (६)

नोट: कोष्ट भित्रको अंकले अध्ययन गरिएको संस्थाहरूको संख्या जनाउदछ .

माथिको तालिकाले यो देखाउछ कि धानको वार्षिक औसत बिक्रि ४,९२,०७,००० ± ८,३५,९०,९० ने .रू छाधानको बीउ बिक्री गर्ने संस्थाहरू मध्ये पहिलोमा निजी बीउ विजन कम्पनीहरू पर्दछ जसबाट ने रू ८,९४,३२,००० ± ९,९०,८९,८०० मूल्य बराबरको बीउ विजनहरू बिक्रि वितरण हुने गरेको देखिन्छ । त्यस्तै धान बीउको औसत खरिद र वर्ष नेरू ३९८४२०० ± ६७८९८२० ९२६० मूल्य बराबरको बीउ विजनहरू वितरण हुने गरेको अध्ययनले देखाएको छ । धानको बीउ खरिद गर्ने संस्थाहरूमध्ये पहिलोमा निजी बीउ कम्पनीहरू नै रहेको देखिन्छ र यस्ता कम्पनीहरूबाट ने रू ५२६०८०० ± ७४५७६९० मूल्य बराबरको धानको बीउ खरीद हुने गरेको अध्ययनबाट देखाएको छ ।

मकैको औसत बिक्रि/वर्ष २९३०६००± ५०७७२० (२२) ने.रू र औसत खरिद वर्ष २२७०८००±४४९५००० (२१) ने.रू अध्ययनले देखाएको छ। त्यस्तै काउलीको मामलामा औसत बिक्रि/वर्ष १४६१९००± २७२७७२०९१००ने.रू र औसत खरिद/वर्ष १६५६७००± २७८७८५० (८) ने.रू अध्ययनले देखाएको छ।

आलु को लागि भने बीउ उत्पादन समूह सहकारीहरू को ठुलो हात रहेको देखिन्छ। आलु को औसत बिक्रि वर्ष ३००००० ±(१) ने.रू र औसत खरिद र वर्ष ८००००±(१) ने.रू रहेको छ।

४.८ बीउ खरिद/ उत्पादन तथा बिक्री (मे.ट प्रति वर्ष)

तलको तालिकाले विभिन्न बालीहरू जस्तै धान, मकै, गहुँ, सिमी, मूला, आलु, टमाटर, काउली, करेला, बन्दा आदिको वार्षिक खरिद/उत्पादन र बिक्री मात्राको जानकारी दिइएको छ। तालिकामा विभिन्न संस्थाहरू (जस्तै निजी बीउ कम्पनीहरू, एग्रोभे६हरू, बीउ उत्पादन समूह/सहकारीहरू आदि)का डाटाहरूको तुलना गरिएको छ।

तालिकामा प्रति वर्ष बिक्रि मात्रा (मे.ट/वर्ष) (±) स्ट्यान्डर्ड डेभिएसन/ मानक विचलन र खरिद मात्रा (मे.ट/ वर्ष) (+) स्ट्यान्डर्ड डेभिएसन/ मानक विचलनको जानकारी दिइएको छ।

सि.न	निजीबीउकम्पनीहरू	एग्रोभेट	बीउउत्पादनसमूह/सहकारीहरू	अगुवाकिसानहरू	कृषिसमग्रीकम्पनीलिमिटेड	समग्र	
बीउ उत्पादन/वर्ष (मे.ट)	धान	६४.२± ७०.४९६२४ (३)	४०.५३५ ± ७३.१०१ ९३ (४)	७७.४५± २१४.७२४६६ (९)	१००.८± १४०.१८ ३९ (२)	६६६.०७± ८४९.८३६ (२)	१२९.२८४५ ± ३०६.३३६१ ८ (२०)
	मकै	७.५१५ ± १०.५८५३९ (२)	९.६६६७ ± १३.२७९ ०६ (३)	२७.४०६२ ± ३६.१५७३८ (८)	१००± (१)	१०± (१)	२४.८८± ३४.६७ (१५)

	गहुँ	१८०±१४८. ४९ (२)	०.४५±० .०७ (२)	६७.३०±१३६. ०० (७)	१± (१)	१८७०.०७± २५५२.५४ (२)	३२६.६५±९ ७०.५४ (१४)
	तोरी			२± (१)		१२.५± (१)	७.२५±७.४ २ (२)
	सिमी	३.६५±५.५ १ (३)	०.१२±० .११ (२)	२.५± (१)			२.२८±३.८ (६)
	काउ ली	०.१२±०.१ ५ (३)	०.०१८± ०.०२७ (३)				०.०६९६±० .११५ (६)
	मूला	१३४१.६७± २३०२.२१ (३)	०.०२५ ± (१)	2.5± (१)			८०५.५०७± १७८५.८० (५)
	रायो	१.७२±२.८ ४१ (३)	०.०३±० .०१४ (२)	०.३± (१)			०.९२±२.० ०१ (६)
बीउ बिक्री/ वर्ष (मे.ट)	धान	६१.८६±६७ .९८ (३)	१८.१४४ ±४६.४१ (१०)	६८.६४±१९१. ७८ (९)	100.80 ±140.2 8 (२)	२३६.९१±३ ०३.७२ (३)	७०.२६±१५ ६.८४ (२७)
	मकै	७.०१५±९. ८७	८.७३±१ ४.१५४	३०.१४±३६.२ ४	१००± (१)	०.२७± (१)	२०.१९५±३ १.२६

	(२)	(९)	(७)			(२०)
गहुँ	१७०±१५५. ५६ (२)	१४.७३. ±२१.५७ (६)	६९.७±१२२.५ ७ (७)	०.८५७± (१)	५५०.९३±८ ७९.९० (३)	१३५.२६±३ ५९.१० (१९)
तोरी	±	०.५± (१)	२± (१)	±	९.९१± (१)	४.१३६±५. ०५५ (३)
सिमी	३.३१६±४. ९४० (३)	०.१६६± ०.१४७ (६)	२± (१)			१.२९४±२. ७७ (१०)
काउ ली	०.०८५±०. १०२ (३)	०.६६०९ ±१.७५४ (८)				०.५०३±१. ४९ (११)
कां क्रो	०.१९±०.२ २ (२)	०.०८१± ०.०९७ (२)	०.५± (१)			०.२०८४±० .२११ (५)
गोल भेडा	०.०३६५±० .०४२० (४)	०.०४०± ०.०५५ (२)				०.०३७±०. ०४१ (६)
मूला	१६७१.६७± २८८०.४२ (३)	०.१७६± ०.२८० (३)	२± (१)			७१६.७९±१ ८८८.७२ (७)

रायो	०.८८३३±१ .४०० (३)	०.०३±० .०१४ (२)	०.३± (१)			०.५०१±०. ९८४ (६)
बन्द कोबी	०.२०±०.२ ७९ (२)	०.०५२५ ±०.०९८ (४)				०.१०२±०. १६५५ (६)

माथिको तालिकाबाट यो देख्न सकिन्छ कि धानको औसत खरिद/ उत्पादन मात्रा (मे.ट/बर्ष) १२९.२८४५±३०६.३३६१८ (२०) मे.ट छ। धानको बीउ खरिद/ उत्पादन गर्ने संस्थाहरू मध्ये पहिलोमा कृषि समग्री कम्पनी लिमिटेड मे.ट ६६६.०७± ८४९.८३६ (२) पर्दछन्।

त्यस्तै गरी धानको औसत बिक्रि मात्रा ७०.२६+१५६.८४ मे.ट/ बर्ष (२७) अध्ययनले देखाएको छ। धानको बीउ खरिद गर्ने संस्थाहरू मध्ये पहिलोमा कृषि समग्री कम्पनी लिमिटेड २३६.९१±३०३.७२ (३) अध्ययनले देखाएको छ।

बीउ खरिद/ उत्पादन मात्रा सबै भन्दा बढी गहुँको रहेको अध्ययनले देखाएको छ। गहुँको औसत खरिद/ उत्पादन/ बर्ष ३२६.६५±९७०.५४ मे.ट/बर्ष (१४) र औसत बिक्रि मात्रा/बर्ष १३५.२६±३५९.१०(१९) मे.ट अध्ययनले देखाएको छ।

४.९ बीउ खरिद/ उत्पादन लागत तथा बिक्रीदर (ने.रूप्रति के.जि)

तलको तालिकाले मुख्य अन्न तथा तरकारी वालीहरूको बीउको खरिद/उत्पादन लागत तथा बिक्री दर (ने.रू प्रति के.जि)को जानकारी दिइएको छ। तालिकामा विभिन्न संस्थाहरू जस्तै निजी बीउ कम्पनीहरू, एग्रोभेटहरू, बीउ उत्पादन समूह/ सहकारीहरू आदिका डाटाहरूको तुलना गरिएको छ।

तालिकामा मुख्य अन्न तथा तरकारी वालीहरूको बीउको खरिद/ उत्पादनको औसत लागत र बिक्रीको औसत दर (ने.रू प्रति के.जि) (±) स्ट्यान्डर्ड डेभिएसन र मानक विचलनको जानकारी दिइएको छ।

सि.नं	निजीबीउकम्प नीहरू	एग्रोभेट	बीउउत्पादनसमूह /सहकारीहरू	अगुवाकि सानहरू	कृषि समग्रीकम्पनी लिमिटेड	जम्मा
उत्पादन लागत/ के.जि.	धान	२९४±३६ २.३ (२)	६८±१६.७ ० (३)	६३.३३±३१. ७५ (३)		१२२.७५±१ ७३.९८ (८)
	मकै	१०२.५±३. ५३ (२)	९५±२१.२ १ (२)	५६.२५±३३. २६ (४)		७७.५±३२. ६२ (८)
	मकैहा इब्रिड	२९०± (१)	३२५±१० ६.०६ (२)			३१३.३३±७ ७.६७ (३)
	गहुँ	४०± (१)	७५± (१)	६०±० (२)		५८.७५±१४ .३६ (४)
	सिमी	१०५०±१ २५५.९८ (३)	३५०±० (२)	२९०± (१)		६९०±८८७. १३ (६)
	काउ ली	२४२७५± ३३५५२.२ १ (२)	४२५००± १०६०६.६ ० (२)			३३३८७.५± २२८७९.४० (४)
	मूला		१०१२५± १३९६५.३ ५	२५००± (१)		२५०± (१)

			(२)				(४)
	रायो		११००±५ ६५.६८ (२)	३०००± (१)		६२५±२४ ७.४८ (२)	१२९०±१० ३२.२३(५)
	बन्द कोबी		३१०००± (१)	३००००± (१)		१७०००± २०५०६.० ९ (२)	२३७५०±१ ४८१०.३८ (४)
बिक्री दर /के.जि.	धान	२३६.६६६ ७± २७५.९६७ ९९ (३)	३२१.७२२ २± ५४०.७४ (९)	५६.१६६७± १८.६९१५८ (९)	७५±० (२)	८३± ३१.११ (२)	१७७.०८± ३४५.४७१० २ (२५)
	मकै	२१२.५± १५२.०२७ ९६ (२)	१७०.२२२ २± ८३.४८९१ ९ (९)	७७.८५७१± १९.९७०२२ (७)	४००± (१)		१५२.७३६८ ± १०३.१५८९ १ (१९)
	गहुँ	७१± १.४१४२१ (२)	७४.७१± ३८७७१६ १ (७)	५९.०७± १२.५५७९६ (७)	७०± (१)	७२±० (२)	६८.०२± 24.60 (१९)
	तोरी		२५०±	२५२±(१)			२५१±

			(१)			१.४१४२१ (२)
सिमी	१२६३.३३ ± १५०४.१ (३)	८०८.३३± ९७०.९१ (६)	३५०± (१)			८९९± १०५३.३७ (१०)
आलु			६०± (१)			६०±(१)
काउ ली	१८९५०± २८६६५.४ ४०८७ (३)	६८९३७.५ ± ४५७०५.९ २१३९ (८)				५५३०४.५४ ५५± ४६६०३.०६ ०२८ (११)
कांक्रो	५५००± ७०७.१०६ ७८ (२)	२००००± ९८९९.४९ ४९४ (२)	६०००± (१)			११४००± ९२८९.७७९ ३३ (५)
मूला	१९४५ ± २१९९.१० (२)	२४५३३.३ ३± २४२९९.२ ४ (३)	३००± (१)			१२९६५± १९९५२.४६ (६)

गोलभे डा	६७१२५ ± ८७५८६.५ ० (४)	५९००० ± १२७२७.९ २ (२)				६४४१६.६६ ± ६८२११.७४ (६)
रायो	४४०० ± २९४६.१८ (३)	१४३७.५ ± ६१८.७१ (२)	८०० ± (१)			२८१२.५ ± २५७४.२८ (६)
बन्द कोबी	१९५०० ± १९०९१.८ (२)	३२००० ± ६००० (४)				२७८३३.३३ ३३ ± ११६६९.०४ ७३८ (६)

समग्रमा बीउको प्रति किलो औसत बिक्री दर विभिन्न बीउ खरीद/उत्पादक संस्थाहरू र बालीहरू अनुसार फरक छन । धानको लागि प्रति किलो औसत खरिद/ उत्पादन लागत तथा बिक्री दर १२२.७५ ± १७३.९८ (८) र १७७.०८ ± ३४५.४७ (२) तथा उच्चतम मूल्याङ्कन अध्ययनले देखाएको छ ।

४.१० नेपालको बीउ बीजन क्षेत्रमा विभिन्न संस्थाहरूको योगदान

निजी बीउ कम्पनीहरू र एग्रोभेटहरूको बजारमा विशेष महत्त्व अध्ययनले देखाएको छ। बीउ उत्पादन समूह/ सहकारी, अगुवा किसानहरू र कृषि समग्री कम्पनी लिमिटेडको बजार हिस्सा अपेक्षाकृत कम छ र विशेष बालीहरूमा सीमित छन्। प्रति किलो बीउको बिक्री दर बीउको स्रोतको आधारमा फरक हुने तथ्यांकले देखाउँछ। तथ्यांकले निजी बीउ कम्पनीहरू र एग्रोभेटले उच्च मूल्य लिने गर्ने, त्यसपछि मूल्य क्रमशः बीउ उत्पादन समूह/ सहकारी, अगुवा किसानहरू र कृषि समग्री कम्पनी लिमिटेडमा क्रमशः कम भएको देखाउँछ ।

यो मूल्य फरकको लागी केहि कारणहरु छन्। पहिलो, निजी बीउ कम्पनीहरुको सबै भन्दा बढी पूँजीगत र चालु खर्च (अनुसन्धान) लागत छ। उनीहरुले नयाँ जातहरुको विकास गर्न ठूलो लगानी गर्दछन्। यी लागतहरु उच्च मूल्यको रूपमा उपभोक्ताहरुलाई हस्तान्तरण गरिन्छ।

दोस्रो, निजी बीउ कम्पनीहरुले अन्य प्रकारका बीउ विक्रेताहरुको तुलनामा उच्च नाफामा बिक्री गर्दछन्। कुनै बजारमा उनीहरुको एकाधिकार भएकाले उनीहरुले उच्च मूल्य लिएको अध्ययनले देखाएको छ। जहा सीमित संख्यामा निजी बीउ कम्पनीहरु र एग्रोभेटहरुको छन् त्यहाँ उनिहरुले बीउ आपूर्ति नियन्त्रण गर्छन् र मूल्यहरु नियन्त्रण गर्दछन्।

तेस्रो, निजी बीउ कम्पनीहरु र एग्रोभेटहरुसँग अन्य प्रकारका बीउ विक्रेताहरु भन्दा राम्रो वितरण नेटवर्क देखियो। उनीहरु ग्राहकहरुको फराकिलो दायरामा पुग्न सक्षम र छिटो र कुशलता पूर्वक बीउहरु डेलिभर गर्न सक्ने अध्ययनले देखाएको छ। यसले उनीहरुलाई उच्च मूल्यहरु लिन अनुमति दिएको अध्ययनले देखाएको छ।

४.११ बीउ आयातमा समस्याहरु

अध्ययनले देखाएको कृषि बीउ सम्बन्धी आयात समस्याहरुलाई निम्न अनुसार वर्णन गरिएको छ;

१. ढुवानी समस्या र उच्च लागत: आयातित बीउ ढुवानीमा कठिनाइ हुने हुँदा लागत पनि उच्च हुँदै सामानको ढुवानीमा बाधा पुर्याइरहेको अध्ययनले देखाउँछ।

२. असंगठित आपूर्ति च्यानलहरु: आपूर्ति शृङ्खलामा उचित संगठनको अभावले आयातित उत्पादनहरु वितरणमा असक्षमता र ढिलाइ हुने।

३. अनुपयुक्त विविधता छनोट: स्थानी जलवायु र वातावरण उपयुक्त नहुने जातहरु छनोट गर्दा बाली उत्पादनमा कमी आएको पाइएको छ।

४. कम गुणस्तर बीउ तथा समान: उच्च गुणस्तर र एक समान उत्पादनहरु पहुँच गर्न कठिनाइहरुले किसानहरुको उत्पादकत्व र नाफालाई असर गरिरहेको।

५. एकाधिकार र बिचौलिया समस्याहरु: आयात प्रक्रियामा एकाधिका र बिचौलियाहरुको प्रभुत्वले किसानहरुको लागि सीमित विकल्पहरु रहेको र मूल्यहरु बढेको।

६. मूल्य भेदभाव: असमान मूल्य निर्धारण अभ्यासहरुले आयातमा समस्या।

७. लामो र कठिन दर्ता प्रक्रिया: नयाँ प्रजातिहरु दर्ता गर्ने ढिलो र कठिन प्रक्रियाले सुधारिएको बालीको परिचयमा ढिलाइ गरिरहेको, जसले गर्दा विदेशी जातहरु स्थानीय बजारमा पुग्न २० वर्ष सम्मको समय ढिलो भइरहेको।

यी समस्याहरुले सामूहिक रूपमा कृषिको उत्पादन र विकासमा असर गरिरहेको छ।

४.१२ बीउ आयातमा समस्यालाई समाधान र न्यूनीकरणका उपायहरू:

१. स्ट्रिमलाइन आयात प्रक्रियाहरू:

- कृषि सामग्रीको समयमै र प्रभावकारी आयात सुनिश्चित गर्न आयात प्रक्रियालाई सरल बनाउने र अवरोधहरू कम गर्ने ।
- आयात कागजात र निकासीको लागि एकल-विन्डो प्रणाली वा अनलाइन प्लेटफर्म स्थापना गर्नुपर्ने।
- आयात प्रक्रियालाई तीव्रता दिन सम्बन्धित सरकारी निकायहरू बीचको समन्वयमा सुधार गर्नुपर्ने ।

२. कृषि सामग्रीको समयमै आयात:

- कृषि सामग्रीको मागको अनुमान गर्न र समयमै आयात सुनिश्चित गर्न पूर्वानुमान र योजना संयन्त्रहरू बढाउनुपर्ने।
- सहज आयात कार्यहरू सहज बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय आपूर्तिकर्ताहरूसँग सञ्चार र सहकार्यलाई बलियो बढाउनुपर्ने।
- ढिलाइ र अभाव कम गर्न महत्वपूर्ण कृषि सामग्रीहरूको बफर स्टक स्थापना गर्नुपर्ने।

३. उच्च-गुणस्तर बीउ र इनपुटहरूमा पहुँच:

- बीउ, मल, कीटनाशक र मेसिनरी सहित आयातित कृषि सामग्रीहरूको लागि कडा गुणस्तर नियन्त्रण उपायहरू लागू गर्नुपर्ने।
- आयातित कृषि सामग्रीहरू मार्फत कीरा र रोगहरूको प्रवेश रोक्न बिरुवाको क्वारेन्टाइन प्रणालीलाई बलियो बढाउनुपर्ने।
- गुणस्तर र एकरूपता सुनिश्चित गर्न प्रमाणित प्रयोगलाई बीउ र इनपुटहरूको बढावा दिनुपर्ने।
- उच्च अंकुरण दर र गुणस्तर मापदण्डहरू सुनिश्चित गर्न बीउ परीक्षण र प्रमाणीकरण प्रक्रियाहरू बनाउनुपर्ने।

४. यातायात समस्या र उच्च लागत सम्बोधन:

- पहुँच सुधार गर्न र यातायात लागत घाउटन कृषि सडक र यातायात लगायतका पूर्वाधार विकासमा लगानी गर्नुपर्ने।
- कृषि क्षेत्रका लागि विशेषगरी तयार पारिएका यातायात सेवाहरू बढाउन सार्वजनिक-निजी साझेदारीलाई प्रोत्साहन गर्ने।
- बीउको नोक्सान कम गर्न र कृषि उत्पादनको समयमै डेलिभरी सुनिश्चित गर्न उचित आपूर्ति शृंखला व्यवस्थापन अभ्यासहरू लागू गर्नुपर्ने ।

५. असंगठित आपूर्ति च्यानलहरू र बिचौलिया समस्याहरू सम्बोधन:

- एकाधिकार वा कार्टेलिड/ सिन्डिकेट कम गर्न कृषक उत्पादक सहकारीको स्थापनालाई प्रवर्द्ध गर्ने।
- खाद्य प्रशोधन कम्पनीहरू, कृषि सुपरमार्केटहरू जस्ता बजारमा किसानहरू र खरिदकर्ताहरू बीचको प्रत्यक्ष सम्बन्धलाई प्रवर्द्ध गर्ने।
- किसानहरूलाई सम्भावित खरीददारहरूसँग जोड्न इ-कमर्स प्लेटफर्महरू सहित पारदर्शी र कुशल बजार प्लेटफर्महरूको विकासलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने।

६. जलवायु र भूगोल - विशिष्ट विविधता चयन:

- प्रसार सेवा र तालिम कार्यक्रमहरू मार्फत जलवायु र भूगोल -विशिष्ट बाली प्रजातिहरूको बारेमा किसान जागरूकता र ज्ञानमा सुधार गर्नुपर्ने।
- स्थानीय मौसम र भौगोलिक अवस्थाका लागि उपयुक्त बाली प्रजातिहरूको पहिचान र प्रवर्द्धन गर्न अनुसन्धान र विकास गर्नुपर्ने।
- गुणस्तर र क्षेत्र - विशिष्ट बीउ प्रजातिहरूको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न बीउ प्रमाणीकरण र दर्ता प्रक्रियाहरू बलियो बनाउनुपर्ने।

७. एकाधिकार र मूल्य भेदभावलाई सम्बोधन:

- एकाधिका र कार्टेलिड/ सिन्डिकेटरोक्न आयात कर्ता र आपूर्ति कर्ताहरू बीच प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने।
- मूल्य भेदभाव रोक्न र कृषि सामग्रीको उचित मूल्य निर्धारण गर्न नियमन अनुगमन संयन्त्र स्थापना गर्ने।
- किसानहरूलाई सशक्त र सक्षम बनाउन बजार पारदर्शिता र सूचना प्रसारलाई बढाउने।

८. अवैध यातायात:

- दोहोरो र खराब गुणस्तरको कृषि सामग्रीको वितरण पत्ता लगाउन र रोक्न नियामक प्रवर्तनलाई बलियो बनाउनुपर्ने।
- कृषि सामग्रीको अवैध ढुवानी र व्यापार विरुद्ध कडा दण्ड / कानूनी उपायहरू लागू गर्नुपर्ने।
- विश्वसनीय स्रोतहरूबाट वास्तविक र गुणस्तरीय कृषि सामग्रीहरू पहिचान गर्न र खरिद गर्न किसान शिक्षा र जागरूकता प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने।

९. जात दर्ता चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्दै:

- नियमहरू र प्रशासनिक प्रक्रियाहरू परिमार्जन गरेर दर्ता प्रक्रियालाई सरल र छिटो बनाउने।

- समयमै र प्रभावकारी विविधता दर्ता गर्नको लागि पर्याप्त स्रोत र कर्मचारीहरू आवंटित गर्नुहोस्।
- सरकारी एजेन्सीहरू, अनुसन्धान संस्थाहरू, र बीउ कम्पनीहरू लगायतका सान्दर्भिक सरोकारवालाहरू बीच विभिन्न प्रकारको दर्ता प्रक्रियालाई सुव्यवस्थित बनाउन बनाउनुपर्ने।

यी समाधानहरू कार्यान्वयन गरेर, कृषि क्षेत्रमा आयात-सम्बन्धित चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न सकिन्छ, जसले गुणस्तरीय सामग्रीहरूमा पहुँच सुधार गर्न, लागत घटाउन र कृषि मूल्यमा समग्र उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धात्मकतामा बृद्धि गर्न सक्छ।

४.१३ उत्पादनमा आएका समस्याहरू

नेपालमा कृषि उत्पादन कम्पनीहरूले सामना गर्ने उत्पादन समस्याहरूलाई निम्नानुसार संक्षेप गर्न सकिन्छ;

१. कम गुणस्तर वा गुणस्तरीय बीउको अभाव (पूर्व / मुलबीउको समस्या): उच्च गुणस्तरको बीउको सीमित उपलब्धताले बालीको उत्पादकत्वमा बाधा पुर्याएर र उत्पादन घटाएको।
२. मलको अभाव: मलको अपर्याप्त पहुँचले बालीहरूमा पोषक तत्वहरूको आपूर्तिलाई सीमित गरेको, फल स्वरूप कम उत्पादन र कम गुणस्तरको उत्पादन।
३. किसानहरूले बीउ उत्पादनको परित्याग।
४. उच्च जग्गा भाडा: जग्गा भाडाको बढ्दो मूल्यले कृषि उत्पादन कम्पनीहरूमा आर्थिक बोझ खडा गरिरहेको, यसले नाफा कायम राख्न चुनौतीपूर्ण बनाएको।
५. जग्गा खण्डीकरण र अभाव: खण्डित जग्गा भएकोले पृथक दूरी कायम गर्न र असल कृषि अभ्यास लागू गर्न गाह्रो।
६. महँगो मेसिनरी वा मेसिनरीको अभाव: कृषि मेसिनरीको उच्च लागत वा आधुनिक मेसिनरीहरूमा सीमित पहुँचले यान्त्रीकरण र असल कृषि अभ्यासमा बाधा पुगेको।
७. रोग र कीट नियन्त्रणमा कठिनाई: प्रभावकारी कीरा र रोग नियन्त्रण उपायहरूमा अपर्याप्त पहुँचले बाली नोक्सान र उत्पादकत्व घटेको।
८. अनुदानको अभाव: अपर्याप्त सरकारी अनुदान र समर्थन कार्यक्रमहरूले कृषि उत्पादन कम्पनीहरूको प्रविधि र पूर्वाधारमा अपर्याप्तता।
९. प्राविधिक विशेषज्ञ र श्रमिकको अभाव: दक्ष कृषि प्राविधिक र श्रमिकको अभावले उन्नत खेती प्रविधि र अभ्यासहरू अवलम्बन गर्न असर परेको।
१०. तालिमको अभाव: अपर्याप्त प्रशिक्षण कार्यक्रम र क्षमता निर्माणका अवसरहरूले किसान र कृषि उत्पादन कम्पनीहरूलाई नयाँ ज्ञान र सीपहरूको कमी।

११. बीउको लागि बीमाको अभाव: बीउ बीमा योजनाहरूको अभावले बीउ उत्पादनसँग सम्बन्धित वित्तीय जोखिमहरू रहेको।

१२. खेती मौसमसँग सम्बन्धित चुनौतिहरू: समय नपुगेको वर्षा वा खडेरी लगायत मौसमको ढाँचामा हुने परिवर्तनले बाली वृद्धि र उत्पादकत्वमा प्रतिकूल असर परेको।

१३. दक्ष जनशक्ति/ कामदारको अभाव: दक्ष जनशक्ति र कामदारहरू खोज्न र राख्नमा कठिनाइले कृषि सञ्चालन र उत्पादकत्वलाई असर गरिरहेको।

१४. पकेट क्षेत्र (सानो स्तरको खेती) व्यवस्थापनमा चुनौतीहरू: साना-स्तरीय कृषि उद्यमहरू व्यवस्थापन गर्न सीमित स्रोत र क्षमताले कृषि उत्पादन कम्पनीहरूका लागि चुनौतीहरू खडा भैरहेको।

१५. सिँचाइको अभाव: सिँचाइ सुविधाहरूमा अपर्याप्त पहुँचले बाली खेतीमा, विशेषगरी सुख्खा मौसममा चुनौतीहरू खडा भैरहेको।

यी उत्पादन समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सरकारी अधिकारीहरू, कृषि संस्थाहरू, किसानहरू र सम्बन्धित सरोकार वालाहरूको सहयोगी प्रयासहरू आवश्यक छ। नीतिहरूको निर्माण र कार्यान्वयन, अनुसन्धान र विकासमा लगानी, प्राविधिक सहयोगको व्यवस्था, समग्री र मेसिनरीहरूमा सुधारिएको पहुँच, र तालिम र क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरूको प्रवर्द्धनयी चुनौतिहरू पार गर्न र नेपालमा कृषि उत्पादकत्व वृद्धि गर्न महत्त्वपूर्ण छन् ।

४.१४ बीउ उत्पादनका समस्यालाई समाधान र न्यूनीकरणका उपायहरू

नेपालमा कृषि उत्पादन कम्पनीहरूले सामना गर्ने उत्पादन समस्याहरूलाई निम्नानुसार संक्षेप गर्न सकिन्छ;

१. कम गुणस्तर वा गुणस्तरीय बीउको अभाव (पूर्व / मुलबीउको समस्या): उच्च गुणस्तरको बीउको सीमित उपलब्धताले बालीको उत्पादकत्वमा बाधा पुर्याएर र उत्पादन घटाएको।

२. मलको अभाव: मलको अपर्याप्त पहुँचले बालीहरूमा पोषक तत्वहरूको आपूर्तिलाई सीमित गरेको, फल स्वरूप कम उत्पादन र कम गुणस्तरको उत्पादन।

३. किसानहरूले बीउ उत्पादनको परित्याग ।

४. उच्च जग्गा भाडा: जग्गा भाडाको बढ्दो मूल्यले कृषि उत्पादन कम्पनीहरूमा आर्थिक बोझ खडा गरिरहेको, यसले नाफा कायम राख्न चुनौती पूर्ण बनाएको।

५. जग्गा खण्डीकरण र अभाव: खण्डित जग्गा भएकोले पृथक दूरी कायम गर्न र असल कृषि अभ्यास लागू गर्न गाह्रो।

६. महँगो मेसिनरी वा मेसिनरीको अभाव: कृषि मेसिनरीको उच्च लागत वा आधुनिक मेसिनरीहरूमा सीमित पहुँचले यान्त्रीकरण र असल कृषि अभ्यासमा बाधा पुगेको।

७. रोग र कीट नियन्त्रणमा कठिनाइ: प्रभावकारी कीरा र रोग नियन्त्रण उपायहरूमा अपर्याप्त पहुँचले बाली नोक्सान र उत्पादकत्व घटेको।

८. अनुदानको अभाव: अपर्याप्त सरकारी अनुदान र समर्थन कार्यक्रमहरूले कृषि उत्पादन कम्पनीहरूको प्रविधि र पूर्वाधारमा अपर्याप्तता।

९. प्राविधिक विशेषज्ञश्रमिकको अभाव: दक्ष कृषि प्राविधिक र श्रमिकको अभावले उन्नत खेती प्रविधि र अभ्यासहरू अवलम्बन गर्न असर परेको।

१०. तालिमको अभाव: अपर्याप्त प्रशिक्षण कार्यक्रम र क्षमता निर्माणका अवसरहरूले किसान र कृषि उत्पादन कम्पनीहरूलाई नयाँ ज्ञान र सीपहरूको कमी।

११. बीउको लागि बीमाको अभाव: बीउ बीमा योजनाहरूको अभावले बीउ उत्पादनसँग सम्बन्धित वित्तीय जोखिमहरू रहेको।

१२. खेती मौसमसँग सम्बन्धित चुनौतिहरू: समय नपुगेको वर्षा वा खडेरी लगायत मौसमको ढाँचामा हुने परिवर्तनले बाली वृद्धिरुत्पादकत्वमा प्रतिकूल असर परेको।

१३. दक्ष जनशक्ति/ कामदारको अभाव: दक्ष जनशक्ति र कामदारहरू खोज्न र राख्नमा कठिनाइले कृषि सञ्चालन र उत्पादकत्वलाई असर गरिरहेको।

१४. पकेट क्षेत्र (सानो स्तरको खेती) व्यवस्थापनमा चुनौतीहरू: साना-स्तरीय कृषि उद्यमहरू व्यवस्थापन गर्न सीमित स्रोत र क्षमताले कृषि उत्पादन कम्पनीहरूका लागि चुनौतीहरू खडा भैरहेको।

१५. सिँचाइको अभाव: सिँचाइ सुविधाहरूमा अपर्याप्त पहुँचले बाली खेतीमा, विशेषगरी सुख्खा मौसममा चुनौतीहरू खडा भैरहेको।

यी उत्पादन समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न सरकारी अधिकारीहरू, कृषि संस्थाहरू, किसानहरू र सम्बन्धित सरोकार वालाहरूको सहयोगी प्रयासहरू आवश्यक छ। नीतिहरूको निर्माण र कार्यान्वयन, अनुसन्धान र विकासमा लगानी, प्राविधिक सहयोगको व्यवस्था, समग्री र मेसिनरीहरूमा सुधारिएको पहुँच, र तालिम र क्षमता अभिवृद्धिकार्यक्रमहरूको प्रवर्द्धनयी चुनौतिहरू पार गर्न र नेपालमा कृषि उत्पादकत्व वृद्धिगर्न महत्त्वपूर्ण छन्।

४.१५ व्यापारमा आएका समस्याहरू

१. असमान बीउ गुणस्तर वितरण: उच्च गुणस्तरको बीउ भारत पठाइन्छ, जबकि नेपाललाई कम गुणस्तरको बीउ आपूर्ति गरिन्छ।

२. माग पूरा गर्न अपर्याप्त स्थानीय उत्पादन: अपर्याप्त उत्पादनले स्थानीय बजारमा बीउको अभाव निम्त्याइरहेको।

३. भण्डारण र सुविधा चुनौतीहरू: सीमित भण्डारण क्षमता र अपर्याप्त भौतिक सुविधाहरूले उचित बीउ व्यवस्थापनमा बाधा पुऱ्याइरहेको ।
४. भण्डारण समस्याहरू र कीटहरूको प्रकोप: भण्डारण सुविधाहरूको समस्याले बीउ क्षति र कीराहरूको जोखिममा परिणाम दिएको।
५. कृषकहरूलाई मनाउन कठिनाइ: किसानहरूमा चेतनाको अभावले आयातित बीउ अपनाउन हिचकिचाउँछन्।
६. एग्रोभेट मालिकहरूका लागि तालिम र शिक्षाको अभाव: एग्रोभेट मालिकहरूको अपर्याप्त ज्ञानले किसानहरूलाई उपयुक्त मार्गदर्शन प्रदान गर्न चुनौती पूर्ण बनाएको।
७. ढिलो उपलब्धता: अपर्याप्त यातायात सुविधाले किसानहरूले समयमै वा आवश्यकता अनुसार बीउ प्राप्त गर्न कठिनाइहरू सामना गर्नुपरेको।
८. स्थानीय कृषि कार्यक्रमहरूसँग कमजोर सहकार्य: बीउ आयातकर्ताहरू र स्थानीय कृषि कार्यक्रमहरू बीचको सीमित समन्वयले बीउ आपूर्ति श्रृंखलालाई असर गरेको।
९. बेइमान बिक्रेताहरूद्वारा म्याद सकिएको बीउको बिक्री: केहि बिक्रेताहरू म्याद नाघेको बीउ बेचेर अनैतिक अभ्यासहरूमा संलग्न छन्।
१०. स्थानीय रूपमा उत्पादित बीउको कम मूल्य: स्थानीय रूपमा उत्पादित बीउको मूल्य कम छ, यसले आयातित बीउलाई बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्न गाह्रो बनाएको।
११. उचित कागजात र बिलिडको अभाव: केही व्यवसायहरू उचित बिलिड वा कागजात अभ्यासहरू बिना सञ्चालन हुन्छन्, जसले बीउ व्यापारमा जटिलताहरू निम्त्याएको।
१२. बीउको गुणस्तर पहिचान गर्न कठिनाई: किसानहरूले खरिद गर्ने बीउको गुणस्तर निर्धारण गर्न चुनौतीहरू सिर्जना।
१३. किसानहरूको गल्तीको लागि आयातकर्ताहरूलाई दोष: आयातित बीउ प्रयोग गरेर किसानहरूले गरेको कुनै पनि खेती गल्तीको लागि आयातकर्ताहरूलाई प्राय जिम्मेवार ठहरिन्छ।
१४. उच्च प्याकेजिङ लागत र अपर्याप्त प्याकेजिङ: खराब प्याकेजिङ मापदण्ड र प्याकेजिङसँग सम्बन्धित उच्च लागतले बीउको बिक्री योग्यतालाई असर निम्त्याएको।
१५. पूर्वाधार, प्रयोगशाला र मेसिनरीको अभाव: आवश्यक पूर्वाधार, प्रयोगशाला र मेसिनरीहरूमा सीमित पहुँचले बीउ व्यापार सञ्चालनमा बाधा पुऱ्याएको।
१६. ढिलो वा अनियमित भुक्तानी: बीउ खरिदका लागि समयमै भुक्तानी प्राय: चुनौतीपूर्ण, जसले गर्दा बिक्रेताहरूका लागि आर्थिक कठिनाइहरू रहेको।

४.१६कृषि क्षेत्रको व्यापार र खरिद/ बिक्री समस्यासँग सम्बन्धित चुनौतिहरूलाई सम्बोधन गर्न यहाँ केही समाधान र न्यूनीकरण उपायहरू उल्लेख छन् :

१. गुणस्तरीय बीउ वितरण सुनिश्चित:

- किसानहरूलाई कम गुणस्तरको बीउ वितरण रोक्न बीउ गुणस्तर नियन्त्रण संयन्त्रलाई बलियो बनाउनुपर्ने।

- भारत र नेपाल दुवैमा उच्च गुणस्तरको बीउ आपूर्ति भएको सुनिश्चित गर्न कडा नियम र अनुगमन प्रणाली स्थापना गर्ने।

- गुणस्तरीय बीउको प्रयोगको महत्वबारे कृषकहरूलाई चेतना जगाउने र बीउ छनोट र पहिचान सम्बन्धी तालिम प्रदान गर्ने।

२. माग पूरा गर्न स्थानीय उत्पादन वृद्धि:

- कृषि उत्पादनको माग पूरा गर्न स्थानीय किसानहरूलाई उनीहरूको उत्पादन क्षमता बढाउन प्रोत्साहन र समर्थन गर्नुपर्ने।

- स्थानीय किसानहरूलाई उनीहरूको उत्पादकत्व वृद्धि गर्न र आधुनिक खेती प्रविधिहरूमा लगानी गर्न प्रोत्साहन गर्न अनुदान प्रदान गर्नुपर्ने।

- उत्पादन बढाउन र बजारको मागहरू पूरा गर्न उन्नत बाली प्रजातिहरू र असल कृषि अभ्यासहरूको प्रयोगलाई बढावा दिनुपर्ने।

३. भण्डारण र भौतिक सुविधाहरू सुधार:

- भण्डारण पूर्वाधारहरू जस्तै गोदामहरू, शीतभण्डारण सुविधाहरू र उचित प्याकेजिङ सामग्रीहरू सहित विकासमा लगानी गर्नुपर्ने।

- अनुचित भण्डारण अवस्थाका कारण हुने हानि न्यूनीकरण गर्न फसल पछिको व्यवस्थापन प्रविधिलाई प्रवर्द्धन गर्ने।

- कृषकहरूलाई उचित भण्डारण अभ्यास र भण्डारण सुविधाहरूको प्रयोगमा तालिम र प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्ने।

४. यातायात र वितरण प्रणाली सुधार:

- कृषि उत्पादनहरूको सहज र समयमै डेलिभरी सुनिश्चित गर्न यातायात पूर्वाधार र जडान सुधार गर्ने ।

- कृषि क्षेत्रका लागि विशेष रूपमा तयार पारिएका यातायात सेवाहरू, जस्तै नष्ट हुने वस्तुहरूको लागि कोल्ड चेन उपलब्धतालाई सहज बनाउने।

- खेतीबाट बजारसम्म कृषि उत्पादनको आवागमनलाई सुव्यवस्थित गर्न कुशल आपूर्ति शृंखला व्यवस्थापन प्रणालीहरू स्थापना गर्ने।

५. स्थानीय कृषि कार्यक्रमहरूसँगको सहकार्यलाई सुदृढ गर्ने:

- कृषि उत्पादकहरू र स्थानीय कृषि कार्यक्रमहरू, अनुसन्धान संस्थाहरू र विस्तार सेवाहरू बीचको साभेदारी र सहकार्य सुदृढ गर्ने ।

- असल कृषि अभ्यास र प्रविधिहरू अपनाउन अभिवृद्धि गर्न ज्ञान र सूचनाको आदान प्रदानलाई सहज बनाउने।

- स्थानीय कृषि क्षेत्रका विशेष आवश्यकता र चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न संयुक्त पहलहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने।

६. म्याद सकिएको बीउ र कमजोर प्याकेजिङको बिक्री विरुद्ध लड्ने:

- म्याद सकिएको बीउको बिक्री रोकन र बजारमा शीर्ष गुणस्तर बीउको उपलब्धता सुनिश्चित गर्न कडा नियमहरू र दण्डहरू लागू गर्ने ।

- बीउको म्याद सकिने मिति र प्याकेजिङको गुणस्तर जाँच गर्ने महत्त्व बारे किसानहरूमा चेतना फैलाउने।

- बीउको गुणस्तर मापदण्ड कायम राख्न बीउ आपूर्तिकर्ता र वितरकहरूमा नियमित निरीक्षण र गुणस्तर जाँच गर्ने ।

७. सूचना र तालिममा पहुँच सहज बनाउने:

- किसानहरू र अन्य सरोकार वालाहरूका लागि बृहत तालिम र शिक्षा कार्यक्रमहरू प्रदान गर्ने।

- स्थानीय, उन्नत र हाइब्रिड बीउहरूको बारेमा जानकारी प्रवर्द्धन गर्ने।

- किसानहरूको विशेष आवश्यकता अनुरूप तालिम मोड्युलहरू विकास गर्न कृषि विश्वविद्यालयहरू, अनुसन्धान संस्थाहरू, र प्रसार सेवाहरूसँग सहकार्य गर्ने ।

८. मूल्य उतार चढाव र भुक्तानी मुद्दाहरू सम्बोधन:

- बजार गतिशीलता र उत्पादन लागतलाई विचार गर्ने, पारदर्शी र उचित मूल्य निर्धारण संयन्त्र स्थापना गर्ने।

- समयमै र निष्पक्ष भुक्तानी सुनिश्चित गर्न क्रेता/ किसानहरू र विक्रेताहरू बीच सम्झौता स्थापना गर्न प्रोत्साहित गर्ने।

- मूल्य उतार-चढाव कम गर्न/ बजार स्थिरीकरण गर्न मूल्यको बीमा योजनाहरू सिर्जना गर्ने सम्भावनाको अध्ययन गर्ने ।

९. बीमा र अनुदान योजनाहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने:

- किसानहरूलाई वाली असफलता, प्राकृतिक प्रकोप र अन्य जोखिमहरूबाट बचाउन बीमा योजनाहरू लागू गर्ने।

- कृषकहरू माथिको आर्थिक भार कम गर्न र असल कृषि अभ्यासहरू अवलम्बन गर्न प्रोत्साहन गर्न सरकारी अनुदान र सहयोग कार्यक्रमहरू प्रवर्द्धन गर्ने।

- आवश्यक कृषि सामग्रीहरूमा पहुँच गर्न योग्य किसानहरूलाई अनुदानको प्रभावकारी र पारदर्शी वितरण सुनिश्चित गर्ने ।

१०. पूर्वाधार सुधार र मेसिनरी पहुँच:

- कृषि मेसिनरी, औजार र उपकरणको प्रावधान सहित ग्रामीण पूर्वाधारको विकासमा लगानी गर्ने।

- साना किसानहरूका लागि कृषि मेसिनरीलाई थप पहुँच योग्य बनाउन भाडा मेसिनरी कार्यक्रमहरू वा सहकारी पहलहरू स्थापना गर्ने।

- उपयोग प्रशिक्षण प्रदान गर्ने।

यी समाधानहरू कार्यान्वयन गर्न र न्यूनीकरण गर्ने उपायहरूले चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न र बीउ खरिद बिक्रीको व्यापारलाई सुधार गर्न मद्दत पुर्याउँछ, जसले किसानहरू र सम्पूर्ण बीउ उद्योग दुवैलाई फाइदा पुर्याउँछ।

कृषि क्षेत्रमा क्रियाशिल बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूको काम कारोबारको अबस्था:

- (१) वीउ बिजन नेपालमा प्रत्यक्ष रुपमा वीउका बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरू स्थापना नभए पनि हस्तक्षेप निकैभएको ।
- (२) वीउ बिजन हाल २५ वटा बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूले नेपालका ३६ वटा नेपाली वीउ बिजन कम्पनीहरू मार्फत वीउ बिजनको नेपालमा कारोबार गरी रहेको ।
- (३) कृषि औजार तथा उपकरणमा करब १०० वटा बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूको नेपालका २२ वटा कम्पनिहरूले आयात गरी कारोबार गरिरहेको पाइएको छ । कृषिमा प्रयोग हुने विषादीहरूको लागि करिब २० वटा बहु राष्ट्रिय कम्पनीका विभिन्न विषादीहरू नेपालका करिब ३३० वटा कम्पनिहरूले आयात गरी कारोबार गरि बिक्रि वितरण गरेको पाइएको छ ।
- (४) त्यसैगरि पशु पछी तथा माछामा प्रयोग हुने औषधि, खोप, फीड सप्लिमेन्ट, दानाका कच्चा पर्दार्थहरू र सेक्स सिमेन आदि भारतका ५५५ कम्पनीहरू सहित विभिन्न देशको कम्पनिहरूबाट आयात गरि नेपालमा बिक्रि वितरण गर्दै आएको छ (बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरूको कम्पनिको नामावलि अनुसुची २ मा उल्लेख छ ।)

बहु राष्ट्रिय कम्पनीका नेपाली वीउ आयातकर्ताहरू

क्र.सं	बहु राष्ट्रिय कम्पनीको नाम
१	अन्नपूर्ण बीज भण्डार, काठमाडौं
२	पशुपन्धी औषधि, मकनपुर
३	इस्ट वेस्ट सीड कम्पनी, बिराटनगर
४	तिमिलिसना सीड कम्पनी, काठमाडौं
५	साइनिड स्टार भेट सेन्टर, बाकें

६	नेहा एगो, बारा
७	गोर्खा सीड्स कम्पनी, काठमाडौं
८	निऊ फ्रेन्डली एग्रीबिजनेस, बारा
९	ए.एस. नेपाल एग्रीटेक प्राइभेट लिमिटेड, बारा
१०	चितवन भेट सेन्टर, बाके
११	कृषक बीज भण्डार, बिरगंज
१२	ब्लयाक फेदर र्कप प्राइभेट लिमिटेड, ललितपुर
१३	इस्ट वेस्ट नेपाल, बिराटनगर
१४	एगो इन्टरनेशनल, पर्सा
१५	पृथ्वी एगोभेट सेन्टर, दाङ
१६	कर्म समुह, काठमाडौं
१७	एग्री बिन्ड एगो, बारा
१८	निम्बुस, काठमाडौं
१९	जय किशान बीज केन्द्र, काठमाडौं

२०	लामा ट्रेड्स, सर्लाही
२१	युनिक एग्रो सेन्टर, कपिलवस्तु
२२	नेपाल एग्रो सेन्टर, धनुषा
२३	हिमालयन सीड कम्पनी, चितवन
२४	दवाडी एग्रो इन्टरप्राइज, चितवन
२५	कृषि पशु चिकित्सा केन्द्र, बाँके
२६	कोशी अर्गानिक मल, मोरङ
२७	जय बागेश्वरी बीज कम्पनी प्राइभेट लिमिटेड
२८	ग्रीनसीड कम्पनी, ललितपुर
२९	बुद्ध एग्रो इन्टरनेशनल, रुपन्देही
३०	न्यू ओम एग्रोभेट, रुपन्देही
३१	प्रभुनाथ कृषि उत्पादन तथा सेवा, दाङ
३२	गैडाकोट एग्रो कनसन, नवलपरासी
३३	सेन सीड सरभिससेन्टर, काठमाडौं

३४	आरोही बीज, नवलपरासी
३५	श्रीराम नोकेतन बायोटेक प्राइभेट लिमिटेड, काठमाडौं
३६	अंश एग्रोभेट, नवलपरासी

बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरुबाट नेपालमा बीउ आयातको अबस्था:

१. आयात कर्ता कम्पनीहरुको संख्या : ३६
२. वार्षिक आयात रु २,५६,७६,३१,१६२

बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरुबाट नेपालमा बीउ आयात बढ्नु का कारणहरु

- १ अनुसन्धान-शिक्षा -प्रसारको समन्वय उपलब्धीमुलक हुन नसक्नु
- २ उन्मोचित्दता भएका जातहरु सम्बन्धीत किसानहरुको खेतबारीमा नपुगनु
- ३ धेरै -उच्च उत्पादन दिने जातहरु किसान माभक्त उपलब्ध नहुनु
- ४ हाईब्रिड बीउको किसान माभक्त माग बढि रहेको तर स्वदेशमा निकै कम उत्पादन हुनु
- ५ बीउ बीजनको क्षेत्रलाई राज्यले धेरै ध्यान नदिनु , अनुसन्धान र परिक्षणमा बजेट लगानी कम हुनु
- ६ नेपाल कृषि अनुसन्धानको भुमिकालाई न्युन गर्नु का लागी अति आवश्यक बजेटको व्यवस्था नहुनु
- ७ उन्नत खालको स्वदेशी जातको बीउ उत्पादन राम्ररी सन्चालन हुन नसक्नु
- ८ बीउ उत्पादनमा सम्लग्न निजी क्षेत्र, सहकारी तथा अन्य क्षेत्रलाई उचित प्रोत्साहन गर्न नसक्नु
- ९ रैथाने (स्थानिय जात) को बीउ उत्पादन प्रशोधन तथा बितरणमा कृषि तथा पशुपन्छी विकास मन्त्रालयले राम्ररी ध्यान नदिएका कारण किसानहरु यस प्रति उत्साहित नहुनु
- १० सरकारले निजि क्षेत्र तर्फ सेवन सुबिधा नदिएको कारण निजि क्षेत्रबाट उत्पादित बीउ महगो हुनु ।

बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरुबाट बिकास भएका बालिका जातहरुबाट पर्न सक्ने अल्पकालिन मध्यकालिन र दिर्घकालिन समस्या तथा समाधानका उपायहरु:

क) अल्पकालिन

सि.नं	समस्या	समाधानका उपायहरु
१	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट बिकास भएका बीउ बिजनको मूल्य अधिक हुँदा कृषक प्रभावित भएका	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट बिकास भएका बीउ बिजनको अधिक मूल्य निर्धारण सम्बन्धमा नीतिगत व्यवस्था हुनुपर्ने
२	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट बिकास भएका बीउ बिजनको कारण बाली नोक्सानी हुने समस्या बढ्दै गएको	बीउका कारण बाली नोक्सान भएमा क्षतिपूर्ति सम्बन्धी व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्न विशेष पहल गर्नुपर्ने
३	अधिकाम्स कृषकको रोजाइ बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट बिकास भएका बीउ बिजन हुनु	संघ, प्रदेश र स्थानीय सरकारबाट स्वदेशमा नै बीउ बिजनको उपलब्धता वृद्धि गर्न विशेष कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने
४	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट बिकास भएका बीउ बिजनको प्रयोग नेपाल अन्धाधुन्द र अविवेकी रुपमा प्रयोग हुनु	सिफारिस गरिएको भुगोल र क्षेत्र भन्दा बाहिर बीउ बिजनको बिक्री वितरण गर्न गराउन नदिने र यसो गरेमा कानूनी कारवाही गर्ने गराउने
५	विदेशबाट आयात हुने बीउ बिजनमा १.५ प्रतिशत भन्सार दर हुँदा नेपाली बीउको प्रतिस्पर्धि क्षमता कमजोर भएको	विदेशबाट आयात हुने बीउ बिजनमा लगाइने भन्सार दर बृद्धि गर्नुपर्ने

क) मध्यकालिन

सि.नं	समस्या	समाधानका उपायहरू
१	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजन हरेक बर्ष विदेशबाट ल्याउनु पर्दा अरबौं रकम विदेशिएको	नेपालमा बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनका जातहरूको बीउ उत्पादन गर्नका लागि उक्तकम्पनीहरूलाई वाध्यकारी बनाउने व्यवस्था बनाई कार्यान्वयन गर्नुपर्ने
२	बीउ बिजन प्रवर्द्धनका लागि विशेष परियोजना विगत केही दशक यता नेपालमा कार्यान्वयन नहुँदा बीउ बिजनको उपलब्धतामा हास आई विदेशी बीउमा भर पर्नुपरेको	नेपालमा बीउ क्षेत्र सुदृढीकरणका लागि विशेष परियोजना संचालन गर्नुपर्ने
३	नेपालमा विदेशी बीउको बिगविगी भई बीउमा परनिर्भता अत्याधिक हुने	निजी क्षेत्रलाई बीउ बिजनको क्षेत्रमा संलग्न गराइ प्राविधिक टेवा र पूर्वाधार सहयोग उपलब्ध गराई नेपालमा नै बीउ बिजनको उपलब्धता वृद्धि गर्नुपर्ने

ख) दिर्घकालिन

सि.नं	समस्या	समाधानका उपायहरू
१	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनले नेपालका सबै भुभागमा वर्चस्व बनाउने सम्भावना	नेपालमा नै बर्णशंकर बीउ बिजनका जातहरूको विकास गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले विशेष पहल गर्ने Seed Vision ले परिलक्षित गरे अनुसार निजी क्षेत्रले बीउ बिजनका जात विकासका लागि अग्रसर हुने । यसका लागि राज्यले उनीहरूलाई आवश्यक प्राविधिक, र सहयोगका कार्यक्रम

		संचालन गर्ने
२	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनले नेपालका रैथाने र स्थानीय बीउ बिजनहरु विस्थापित हुने	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका बीउ बिजनको आयातलाई क्रमश कम गर्दै लैजाने । रैथाने तथा स्थानीय बाली संरक्षण र प्रवर्द्धनमा विशेष कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
३	बहुराष्ट्रिय कम्पनीबाट विकास भएका अनुवंश परिवर्तन गरिएका बीउ बिजनहरु नेपालमा समेत भित्रन सक्ने	अनुवंश परिवर्तन गरिएका बीउ बिजनको परीक्षण सम्बन्धी कार्य गर्न जनशक्ती विकास, प्रयोगशालाको स्तरोन्नतीका लागि राज्यले आवश्यक तयारी एवम् प्रवन्ध गर्ने

आयातित बालिका जातहरुको बिउ प्रतिस्थापनका लागि नेपाल सरकारले अपनाउनु पर्ने नीतीगत तथा कार्यक्रमगत सुधारका क्षेत्रहरु :

क) नीतीगत सुधारका क्षेत्रहरु :

- १ वर्णशंकर बीउ उत्पादनका लागि निजी क्षेत्रलाई संलग्न गराउन नीतिगत व्यवस्था गर्ने
- २ विदेशी बीउ बिजनलाई नेपालमा पैठारी गर्दा दिइएको भन्सार छुट सुविधा हटाउनुपर्ने ।
- ३ आयातित बालीका बीउ बिजनको नेपालमा नै बीउ उत्पादन गर्ने व्यवस्थालाई बाध्यकारी पार्न नीतिगत व्यवस्थाको तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने
- ४ नेपालमा उत्पादन भएका उच्च उत्पादन दिने बीउ बिजनको प्रयोगलाई बढावा दिन विशेष अभियानको कार्यक्रम संचालन गर्ने

ख) कार्यक्रमगत सुधारका क्षेत्रहरु

- १ निजी क्षेत्रलाई वर्णशंकर तथा खुला सेचित बीउ बिजनको उत्पादनमा संलग्न गराउन सहयोग कार्यक्रम सन्चालन गर्ने
- २ गुणस्तरीय बीउ उत्पादन गरे पश्चात् उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्ने
- ३ बीउ बिजन उत्पादकलाई बीउ उत्पादनका लागि सहूलियत पूर्ण कर्जाको व्यवस्था गर्ने
- ४ रैथाने तथा स्थानीय बालीको उपयोग नयाँ जात विकासमा केन्द्रित गर्न नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले विशेष कार्यक्रम संचालन गर्ने

- ५ Seed Zoning and Seed Villageको अवधारणा अनुसार बीउ बिजन उत्पादन विशेष क्षेत्र निर्धारण गरी बीउ उत्पादन र प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यक्रम संचालन गर्ने
- ६ श्रोत बीउ उत्पादन गर्ने सरकारी फार्म केन्द्रको सुदृढीकरण गर्ने

स्वदेशी जातका बीउ बीजनको प्रबर्द्धनका लागि कार्य योजना

क्र.सं.	क्रियाकलाप	जिम्मेवार निकाय	अनुमति अवधि\समयसिमा
१	Seed Zoning र Seed Village को अवधारणा अनुरूप बीउ उत्पादन क्षेत्र निर्धारण	सघं\प्रदेश\स्थानीय तह	६ महिना
२	गुणस्तरीय बीउ बिजनको प्रयोग सम्बन्धमा सचेतना कार्यक्रम अभियानको रुपमा संचालन	सघं\प्रदेश\स्थानीय तह	६ महिना
३	बीउ उत्पादनका लागि समूह सहकारी कम्पनी फर्म आदिलाई आवद्ध गराउने	सघं\प्रदेश तह	हरेक वर्ष
४	बीउ उत्पादनका लागि आवश्यक उत्पादन सामग्रीको सुनिश्चतता	सघं\प्रदेश\स्थानीय तह	हरेक वर्ष
५	बीउ उत्पादनमा संलग्न उत्पादकलाई उत्पादनमा आधारित प्रोत्साहन अनुदान कार्यक्रम	प्रदेश\स्थानीय तह	१ वर्ष
६	बीउ उत्पादनमा संलग्न उत्पादकलाई पूर्वाधार सहयोग कार्यक्रम संचालन	सघं\प्रदेश तह	२ वर्ष
७	बीउ बिजनको प्याकेजीड र ब्रान्डिड सहयोग	सघं\प्रदेश\स्थानीय तह	२ वर्ष

८	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले प्रतिस्पर्धी जात विकासका लागि विशेष कार्यक्रम संचालन	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्	१० वर्ष
---	--	-----------------------------	---------

कृषि क्षेत्रमा क्रियाशिल बहु राष्ट्रिय कम्पनीहरुको बीउ बीजन क्षेत्रमा देखिएका समस्या तथा समाधानका उपायहरु

सि.नं.	समस्या	समाधानका उपायहरु
१	सुचिकृत नभएका जातहरुको कारोबार हुनु जस्तै: जात एक प्याकिङ्ग अर्कै	<ul style="list-style-type: none"> ● सुचिकृत नभएका जातहरुको कारोबार बन्द गर्न क्वारेन्टाईन कडा गर्ने ● नियमित अनुगमन तथा निरिक्षण गर्ने
२	नक्कली बीउको कारोबार हुनु	<ul style="list-style-type: none"> ● नियमित अनुगमन तथा निरिक्षण गर्ने ● ईजाजत खारेज गर्ने
३	व्यापक रुपमा अबैध तथा अनौपचारिक आयात	भन्सार नाकाहरुमा कडाई गरीनु हर्ने
४	सिफारिस क्षेत्र भन्दा बाहिर कारोबार हुनु	सरकारी निकायले कडाई गर्नु पर्ने
५	बीउको जातको नाम समेत उल्लेख नहुने जातको नाम उल्लेख नभएका	बीउको कारोबारमा रोक लगाउने
६	नक्कली बीउ बिक्री गर्ने तर क्षतिपूर्ति नदिने जस्तै: दाना नलाग्ने	<ul style="list-style-type: none"> ● क्षतिपूर्तिमा कडाईका साथ कार्यान्वयन गर्ने ● यस्ता व्यबसायिको ईजाजत पत्र खारेज गर्ने

७	बीउको मुल्यमा बृद्धि हुने	<ul style="list-style-type: none"> ● स्वदेशी बीउमा प्राथमिकताका दिने ● अनुसन्धानमा जोड दिने
८	नेपालका स्थानिय र रैथाने जातहरु लोप हुदै जानु	सरकारले यस क्षेत्रमा प्राथमिकताका कार्यक्रम सन्चालन गर्ने

५. निष्कर्ष एवं सुझाव

५.१ निष्कर्ष

नेपालको कृषि क्षेत्रमा बीउ उत्पादक र बिक्रय वितरण संगठनहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँछन्, तर उनीहरूले धेरै चुनौतिहरूलाई सामना गर्दै आएका छन्। कृषि ऋणको पहुँच, पूर्वाधार विकास, अनुसन्धान र विकास समर्थन, र उच्च गुणस्तरको बिज उत्पादन सुनिश्चित गर्ने व्यवस्थाको आवश्यकता रहेको देखिन्छ।

नेपालको कृषि क्षेत्रमा बीउ उत्पादनकर्मीहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँछन्, तर उनीहरूले धेरै चुनौतिहरूको सामना गर्दै आएका छन्। कृषि ऋणको पहुँच, पूर्वाधार विकास, अनुसन्धान र विकास, उच्चगुणस्तरको बीज उत्पादन सुनिश्चित गर्ने व्यवस्था को आवश्यकता देखिन्छ। नेपालमा बीउ उत्पादनकर्मीहरूको दृष्टिकोणबाट निविधता देखिन्छ, जसमा जीवनीबीउ कम्पनीहरू, एगो भेटहरू, बीउ उत्पादन समूह/सहकारी, अगुवाकिसानहरू, कृषि सामग्री कम्पनीहरू, र सरकारी संस्थानहरू समावेश छन्। त्यसकासमेती योगदानले बीउ उत्पादनमा सुधार गर्ने, किसानलाई उच्चगुणस्तरका बीज प्रदान गर्ने, रोजगारी विकासमा सहयोग गर्ने, खाद्य सुरक्षा को समर्थन गर्ने, र पर्यावरणमा माध्यान दिने भूमिका निभाउँछन्। यी संगठनहरूले सामुहिकता, क्षमता निर्माण नीति समर्थन गर्दा नेपालको बीउ क्षेत्रलाई सशक्त बनाउन सक्छन्, यसले कृषि विकास गाउँपालिका आधारित खाद्य सुरक्षा सुधार गर्ने सहयोग पुर्याउँछ।

५.२ सुझाव

बीउ विजन सम्बन्धि सुझाव तथा सिफारीस

उत्पादन सम्बन्धि व्यवस्थामा :

१. बीउ उत्पादन गर्ने बाली र बालीको जात, बीउको मागको परिमाण र खरीद बिक्रि प्रकृत्यालाई सुनिश्चित गर्न पालिकास्तरमा नै बीउ उत्पादन माग र बितरण प्रणाली संयन्त्रको विकास गर्ने ।

२. बीउ उत्पादन तथा वितरण कार्य वास्तविक आवश्यकतामा आधारित, छिटो, छरीतो र व्यवहारिक होस भन्ने उद्देश्यले प्रत्येक प्रदेशमा नै बीउ उत्पादन गर्न मलिलो माटो, बाह्रै महिना पानी लाग्ने, भरसक सडक, बिजुली र प्राविधिक सेवादेवा नजिक रहेको उपयुक्त विशेष पकेट क्षेत्र निर्धारण गरी बीउ उत्पादन तथा बीउ आत्मनिर्भर कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

३. श्रोत बीउको सुनिश्चितताको लागि सम्बन्धित कृषि अनुसन्धान केन्द्रको सहयोग र समन्वयमा प्रदेशस्तरमा नै प्रजनन्मूल बीउ उत्पादन गर्ने कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने ।

४. श्रोत प्रजनन्मूल बीउ उत्पादन तथा बिक्रि वितरण कार्यमा भरसक इच्छुक, ख्यातीप्राप्त र अनुभवी स्थानीयस्तरमा कार्यरत बहुराष्ट्रिय कम्पनीका बीउ आयातकर्ताहरूलाई नै संलग्न गराउने व्यवस्था मिलाउने ।

५. सबैभन्दा पहिले प्रदेशस्तरका बीउ उत्पादन कार्यक्रमका लागि रासायनिक मल छुट्याई उपलब्ध गराउने नितीगत तथा कार्यगत व्यवस्था मिलाउने ।

६. प्रदेशस्तरका बीउ उत्पादन कार्यक्रमका लागि नियमित सघन तालिम, बीउ तथा माटो परीक्षण, वाली संरक्षण र कृषि प्रसार सेवा तथा बीउ परिक्षण र प्रमाणीकरण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

७. बीउ उत्पादनका लागि सतप्रतिशत प्रिमियम र सतप्रतिशत उत्पादन क्षतीपूर्तीको व्यवस्था गर्न बीउ बीमा निती परिमार्जन गर्ने ।

अनुदान व्यवस्थापन र अनुसन्धान बजेट बृद्धि

१. बीउ जस्तो सम्बेदनशील कृषि सामग्रीमा जताभावी अनुदान कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु हुदैन । पालिकापिच्छे फरक फरक अनुदान र बोलकबोल अर्थात टेण्डर प्रकृयाबाट खरीद गर्ने प्रथाले गर्दा बीउ उत्पादन कार्यमा नकारात्मक प्रभाव परेको मात्र होइन कमसल बीउको खरीद र बिक्रि वितरण हुने गरेको देखिएको छ । तसर्थ, बीउ अनुदान कार्यक्रम र बीउ खरीद तथा वितरण कार्यक्रमलाई पारदर्शी, विवेकपूर्ण र एकरूप बनाउन प्रदेशस्तरबाटै पहल गर्ने ।

२. बीउ उत्पादनथलो नजिकै बीउ प्रसोधन, बिक्रि वितरण र भण्डारण केन्द्र स्थापना गर्न, आवश्यक मेसिनरी, औजार, प्याकेजिङ्ग गर्ने भोला, विषादि जस्ता सामग्रीमा अनुदान र प्राविधिक सेवादेवाको व्यवस्था गर्ने ।

३. वदेशी उत्पादनलाई प्रोत्साहन गर्न स्वदेशमा उत्पादन भएका बीउलाई मात्र अनुदान दिने नितीगत व्यवस्था गर्ने ।

४. वर्णशंकर र उच्च उत्पादकत्व दिने वाली तथा जातका बीउको बढ्दो मागलाई मध्यनजर गर्दै यस्ता वाली र जातको अनुसन्धान र विकासमा उल्लेखनियरूपमा बजेट बृद्धि गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था गर्ने ।

५. विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा एकदमै महत्वपूर्ण र उपयोगी तर सीघ्र लोप हुदै गएका रैथाने बाली र जातको पहिचान र विवरण तयारी, दर्ता/पञ्जिकरण, संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोग कार्यलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गर्ने ।

बीउ विक्रि वितरण तथा भण्डारण सम्बन्धि व्यवस्था

१. उत्पादित बीउको विक्रि वितरण सुनिश्चित गर्न प्रदेश अन्तरगतका पालिकाहरुको निकट सहयोग र समन्वयमा बीउ उत्पादन र विक्रि वितरण कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

२. उत्पादकत्व बृद्धिका कारणबाट बीउ बचत हुन आएमा उक्त बीउ अन्य प्रदेशमा विक्रि वितरण गर्ने वा अर्को वर्षका लागि सुरक्षित भण्डारण गर्ने संयन्त्रको विकास गर्ने ।

३. बाली र जातको भौगोलिक क्षेत्र अनुसारको उपयुक्तता बारे रेडियो, टेलिभिजन, एफएम, भेला आदिका माध्यमबाट जागरण र प्रचार प्रसारका कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने ।

नितीगत व्यवस्था

१. भन्सारविन्दुमा नै दर्ता नभएका वा सूचीकृत नभएका बीउ भित्रिन नदिने व्यवस्था गर्ने । यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नियमित अनुगमनको व्यवस्था गर्ने ।

२. बीउ उत्पादक कृषक समुह वा सहकारी वा व्यवसायीबाट बीउ भण्डारण केन्द्रमा बीउ जम्मा गर्नासाथ मूल्य भुक्तानी गर्ने वा बीउ जम्मा गरेकै आधारमा वित्तिय संस्थाहरुबाट कर्जा प्रवाह गर्ने नितीगत व्यवस्था गर्ने ।

३. बहुराष्ट्रिय कम्पनीका बीउ आयातकर्ताहरुलाई एलसीको सुविधा प्रदान गर्ने ।

४. जग्गा बांभो राख्ने कार्य वा बाध्यतालाई निरुत्साहित गर्न व्यवहारिक तथा आकर्षक कार्यक्रम समेतको जग्गा उपयोग कार्यनिती तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

सनर्दभ सामाग्री

- १ राष्ट्रिय बीउ विजन नीति, २०५६
- २ बीउ विजनको दीर्घकालिन सोच (सन् २०१३-२०२५)
- ३ बीउ विजन ऐन, २०४५
- ४ बीउ विजन नियमावली, २०६९
- ५ कृषि विकास रणनीति (ADS)(सन् २०१५-२०३५)
- ६ निर्देशिका तथा कार्यविधिहरु १२ वटा, (२०७३, २०७४ र २०७५)
- ७ बीउ विजन अनुमोदन, उनमोचन, र दर्ता सम्बन्धि निर्देशिका, २०७३
- ८ बीउ विजन व्यवसायी दर्ता एवम अनुगमन निर्देशिका, २०७३

- ९ शीघ्र प्रशारण तथा अनुशरणका लागि पूर्व उन्मोचित जातहरुको बीउ उत्पादन सम्बन्धि प्रस्तावना, २०७३
- १० बीउ विजन प्रमाणिकरण निर्देशिका, २०७४
- ११ बीउ विजन परिक्षण प्रयोगशाला संचालन निर्देशिका, २०७४
- १२ बीउ विजन परिक्षण निर्देशिका, २०७४
- १३ बीउ विजन उत्पादनको प्रविधिक परिक्षण निर्देशिका, २०७५
- १४ बीउ विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र, हरिहर भवन

अनुसुचीहरु

अनुसुची - १, प्रस्नावली

निजि सामुदायिक सरकारी बिउ उत्पादक तथा बिक्रि कर्ता को लागी अर्ध सरचनात्मक चेक लिष्ट
नेपालका बिउ उत्पादक तथा बिक्रि बितरक सस्थाहरु:

- I. निजि क्षेत्र
  - क. बहुराष्ट्रिय बिउ विजन कम्पनिहरु:
  - ख. निजि क्षेत्रका बिउ विजन कम्पनिहरु:
  - ग. एगोएटहरु:
- II. सामुदायिक सस्थाहरु:
  - क. कृषक समुहहरु:
  - ख. सहकारीहरु:
- III. सरकारी सस्थानहरु (AICL)
- IV. एन.जि.ओ.
  - क. लि बर्ड
  - ख. सिप्रेड
- १ निजि क्षेत्र

क . बहुराष्ट्रिय बिउ विजन कम्पनिहरु:
सामान्य जानकारी
बहुराष्ट्रिय विन विजन कम्पनिको नाम:पुरा ठेगाना:
प्रोपाईटरको नाम:
मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरु:
१ जनशक्ति विवरण

सि न	कर्मचारीको नाम पद	शैक्षिक योग्यता	बिउ सग सम्बन्धित तालिमको विवरण

१ भौतिक सुविधाहरु:

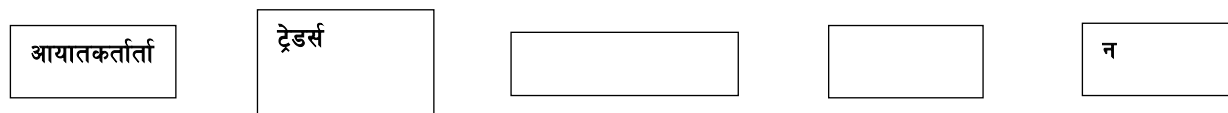
भौतिक विवरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
भौतिक सुविधाहरु:			
मेशिनरी उपकरणहरु:			

भौतिक विवरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
सवारी साधनहरु:			
विशेष कृषि उपकरणहरु			

२ वार्षिक बिउ बिक्रि समन्वय तथा उपभोक्ताहरु:

सि न	बालिको नाम	भेराईटी	बिक्रि गरिएको बिउको प्रकार	वार्षिक बिउ खरिद रु	वार्षिक बिउ बिक्री रु	बिउ लैजाने जिल्लाहरु	उपभोक्ता सख्या

३ बिउ सप्लाई चेन (draw arrows in the chains used by you)

४ बिउ आयात सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु:

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

५ बिउ को श्रोतको बारेमा जानकारीहरु: (if involved in seed production/multiplication)

बालिको नाम	प्रकार (ब्रिडर, फाउन्डेशन आदी.)	परिमाण, के जि	खरिद मुल्य , रु/ के जि	बिउको श्रोत

६ बिउ उत्पादन सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

७ बिउ बिक्रि सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

८ बिउ उत्पादन तथा बिक्रिको समय श्रृङ्खला बिबरण Time series data on seed production and sale

वर्ष	बालि	उत्पादन		बिक्रि	
		परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि	परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि

निजि बिउ कम्पनी:

सामान्य जानकारी

निजि बिउ बिजन कम्पनिको नाम:

पुरा ठेगाना:

प्रोपाईटरको नाम:

मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरु:

९ जनशक्ति बिबरण

सि न	कर्मचारीको नाम पद	शैक्षिक योग्यता	बिउ सग सम्बन्धित तालिमको बिबरण

१० भौतिक सुबिधाहरु:

भौतिक बिबरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
भौतिक सुबिधाहरु			
मेशिनरी उपकरणहरु:			

भौतिक विवरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
सवारी साधनहरु:			
विशेष कृषि उपकरणहरु			

११ वार्षिक बिउ बिक्रि समन्वय तथा उपभोक्ताहरु:

सि न	बालिको नाम	भेराईटी	बिक्रि गरिएको बिउको प्रकार	वार्षिक बिउ खरिद रु	वार्षिक बिउ बिक्री रु	बिउ लैजाने जिल्लाहरु	उपभोक्ता सख्या

१२ बिउ सप्लाई चेन (draw arrows in the chains used by you)

आयातकर्ता	सप्लायर्स ट्रेडर्ससप्लायर्स	होलसेलरहोलसेलर	रिटेलररिटेलर	किसानकिसा
सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	तथा मु	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु	

१४ बिउ को श्रोतको बारेमा जानकारीहरु: (if involved in seed production/multiplication)

बालिको नाम	प्रकार (ब्रिडर, फाउन्डेशन आदी.)	परिमाण, के जि	खरिद मुल्य , रु/ के जि	बिउको श्रोत

१५ बिउ उत्पादन सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

१६ बिउ बिक्रि सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

१७ बिउ उत्पादन तथा बिक्रिको समय श्रृङ्खला बिबरण Time series data on seed production and sale

वर्ष	बालि	उत्पादन		बिक्रि	
		परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि	परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि

एग्रीभेटहरु:

सामान्य जानकारी

एग्रीभेटको नाम:

पुरा ठेगाना:

प्रोपाईटरको नाम:

मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरु:

१८ जनशक्ति बिबरण

सि न	कर्मचारीको नाम पद	शैक्षिक योग्यता	बिउ सग सम्बन्धित तालिमको बिबरण

१९ भौतिक सुबिधाहरु:

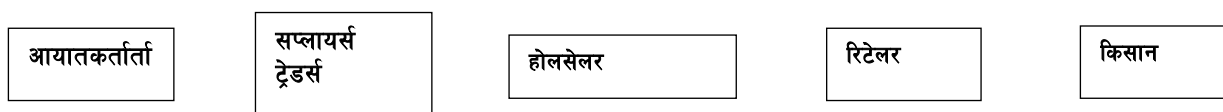
भौतिक बिबरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
भौतिक सुबिधाहरु:			
मेशिनरी उपकरणहरु:			
सवारी साधनहरु:			

भौतिक विवरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
विशेष कृषि उपकरणहरू			

२० वार्षिक बिउ बिक्रि समन्वय तथा उपभोक्ताहरू:

सि न	बालिको नाम	भेराईटी	बिक्रि गरिएको बिउको प्रकार	वार्षिक बिउ खरिद रु	वार्षिक बिउ बिक्री रु	बिउ लैजाने जिल्लाहरू	उपभोक्ता सख्या

२१ बिउ सप्लाई चेन (draw arrows in the chains used by you)

२२ बिउ आयात सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरू:

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरू:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरू

२३ बिउ को श्रोतको बारेमा जानकारीहरू: (if involved in seed production/multiplication)

बालिको नाम	प्रकार (ब्रिडर, फाउन्डेशन आदी.)	परिमाण, के जि	खरिद मुल्य , रु/ के जि	बिउको श्रोत

२४ बिउ उत्पादन सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरू: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरू:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरू

२५ बिउ बिक्रि सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

२६ बिउ उत्पादन तथा बिक्रिको समय श्रृङ्खला बिबरण Time series data on seed production and sale

वर्ष	बालि	उत्पादन		बिक्रि	
		परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि	परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि

सामुदायिक बिउ उत्पादकहरु

सामान्य जानकारी

सामुदायिक बिउ उत्पादक सस्थाको नाम:

पुरा ठेगाना:

प्रोपाईटरको नाम:

मुख्य मुख्य क्रियाकलापहरु:

जनशक्ति बिबरण

सि न	कर्मचारीको नाम पद	शैक्षिक योग्यता	बिउ सग सम्बन्धित तालिमको बिबरण

२७ भौतिक सुबिधाहरु:

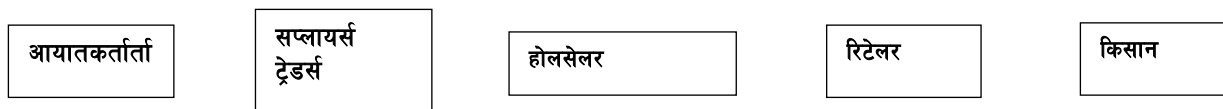
भौतिक बिबरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
भौतिक सुबिधाहरु:			
मेशिनरी उपकरणहरु			
सवारी साधनहरु:			
बिषेश कृषि उपकरणहरु			

२८ बार्षिक बिउ बिक्रि समन्वय तथा उपभोक्ताहरु:

सि न	बालिको नाम	भेराईटी	बिक्रि गरिएको बिउको प्रकार	बार्षिक बिउ खरिद रु	बार्षिक बिउ बिक्री रु	बिउ लैजाने जिल्लाहरु	उपभोक्ता सख्या

२९ बिउ सप्लाई चेन (draw arrows in the chains used by you)

३० बिउ आयात सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु:

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

३१ बिउ को श्रोतको बारेमा जानकारीहरु: (if involved in seed production/multiplication)

बालिको नाम	प्रकार (ब्रिडर, फाउन्डेशन आदी.)	परिमाण, के जि	खरिद मुल्य , रु/ के जि	बिउको श्रोत

३२ बिउ उत्पादन सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

३३ बिउ बिक्रि सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरु: (policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरु:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरु

३४ बिउ उत्पादन तथा बिक्रिको समय श्रृङ्खला बिबरण Time series data on seed production and sale

वर्ष	बालि	उत्पादन		बिक्रि	
		परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि	परिमाण, के जि	मुल्य , रु/के जि

सरकारी बिउ उत्पादक तथा बिक्री बितरक (AICL)

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि:

३५ जनशक्ति बिबरण

सि न	कर्मचारीको नाम पद	शैक्षिक योग्यता	बिउ सग सम्बन्धित तालिमको बिबरण

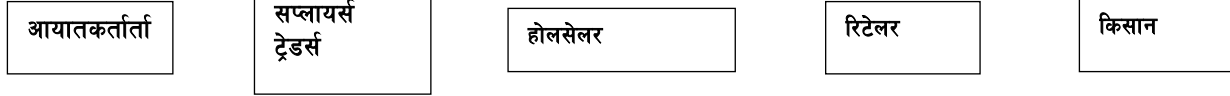
३६ भौतिक सुबिधाहरु:

भौतिक बिबरण	विशिष्टता	ईकाई	परिमाण
भौतिक सुबिधाहरु:			
मेशिनरी उपकरणहरु:			
सवारी साधनहरु:			
बिषेश कृषि उपकरणहरु			

३७ बार्षिक बिउ बिक्रि समन्वय तथा उपभोक्ताहरु:

सि न	बालिको नाम	भेराईटी	बिक्रि गरिएको बिउको प्रकार	बार्षिक बिउ खरिद रु	बार्षिक बिउ बिक्री रु	बिउ लैजाने जिल्लाहरु	उपभोक्ता सख्या

३८ बिउ सप्लाई चेन (draw arrows in the chains used by you)

३९ बिउ आयात सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरू:

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरू:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरू

४० बिउ को श्रोतको बारेमा जानकारीहरू: (if involved in seed production/multiplication)

बालिको नाम	प्रकार (ब्रिडर, फाउन्डेशन आदी.)	परिमाण, के जि	खरिद मूल्य, रु/ के जि	बिउको श्रोत

४१ बिउ उत्पादन सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरू:(policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरू:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरू

४२ बिउ बिक्रि सम्बन्धि समस्या तथा मुद्दाहरू:(policy, legal, investment, technology, human resources etc.)

सि न	समस्या तथा मुद्दाहरू:	समाधानका उपाय तथा सुझावहरू

४३ बिउ उत्पादन तथा बिक्रिको समय श्रृङ्खला बिबरण Time series data on seed production and sale

वर्ष	बालि	उत्पादन		बिक्रि	
		परिमाण, के जि	मूल्य, रु/के जि	परिमाण, के जि	मूल्य, रु/के जि

अनुसुची - २, (FGD)

किसान तथा फोकस ग्रुप छलफलको लागी अर्ध सरचनात्मक चेकलिष्ट

१. सामान्य विवरण:

प्रदेश:

जिल्ला:

मिति:

सहभागी:

सि न	नम	आवध्यता (समुह, सहकारी आदी.)	मुख्य मुख्य बाली लगाएको	दस्तखत
१				
२				
३				

लगाईएको मुख्य बालीका भेराईटीहरु

बाली	भेराईटी	विउको श्रोत	मुल्य, रु/के जि	उत्पादन, के जि / रो वा हे

विउ सग सम्बन्धीत समस्याहरु तथा समाधानका उपायहरु

सि न	समस्या	सुझाव
१		
२		
३		

अनुसुची - ३, (KII)

KII छलफलको लागी अर्ध सरचनात्मक चेकलिष्ट

१. सामान्य विवरण:

सस्था: MoALD/NARC/SQCC/AICL

जिल्ला:

मिति:

सहभागी:

सि न	नम	पद	मोबाईल	दस्तखत
1				
2				
3				

बिउ सग सम्बन्धीत समस्याहरु तथा समाधानका उपायहरु

सि न	समस्या	सुझाव
१		
२		
३		

अनुसूची २ : पशुपन्ध्रीको लागी सामग्री आयात निर्यात गर्ने कम्पनीहरुको बिबरण

क्र.स	आपूर्ति गर्ने कम्पनि	ठेगाना
१	Aagraj International Co.Ltd.	Hong Kong, China
२	Aaress Lab Pvt.Ltd.	India
३	Aasha Oil traders	Jaipur - India
४	Aastha International	India
५	AB Mauri India Pvt. Ltd. (Ab Vista South Asia)	India
६	AB Mauri India Pvt.ltd.	India
७	AB Vista/AB Mauri/Phigene Nutritech	India
८	ABC Health Care	Carnal, India
९	ABIS Export Pvt.Ltd. (Jay Maa Bhagwati Trading)	India
१०	Abis Exports Pvt. Ltd.	India
११	ABP Enterprises	India
१२	ABT CORPORATION	Banglore, India
१३	Acuro Organics Limited	India
१४	Addcon Asia Ltd, Hongkong, Norway	Germany
१५	Additi Vet Bio Solutions Bv	Someren, Netherlands

୧୬	Adisseo Asia Pacific Pte.Ltd.	Singapore/Japan/Belgium
୧୭	Adisseo Asia Pacific Pvt.Ltd.	Singapore
୧୮	Adisseo Asia Pacific Pvt.Ltd.	Singapore/Japan
୧୯	Aditya Trading	India
୨୦	Adroit Oversease Pte.Ltd.	Singapore
୨୧	Advance Aqua Bio Terchnologies India Pvt.Ltd.	India
୨୨	Advance Biotechnology	India
୨୩	Advanced Bio Agro Tech Pvt.Ltd.	India
୨୪	Advanced Biotechnologies	Bankok
୨୫	Aether Center Biology Co. Ltd.	China
୨୬	Agilis Health care Pvt.Ltd.	India
୨୭	Agilis Health Pvt.Ltd	India
୨୮	Agrar	Holland
୨୯	Agro Food Industries	India
୩୦	Agrobeta Biotech Com. Ltd.	China
୩୧	Agrobeta Biotech Com.ltd	China
୩୨	Al Reef Company for manufacturing veterinary drugs & Agrochemicals (Reefco)	Jordan
୩୩	Ajinomoto Animal Nutrition Pvt. Ltd.	Singapore
୩୪	AL-Madina Pharmaceuticals Ltd.	Bangladesh
୩୫	Alina Combine Pharmaceuticals	Pakistan
୩୬	Alivara Animal Health	India
୩୭	Alivira Animal Health Ltd.	India
୩୮	Alivira Animal Health Ltd.	Singapore
୩୯	Alivira Animal Health Ltd.	Ireland

४०	Alleris	Brasil
४१	Allfermen	India
४२	Allied Traders	India
४३	Alltech	India
४४	Alltech Biotechnology pvt.ltd	India
४५	Alphasan Health Solutions	India
४६	Alshiza Foods	India
४७	Alura Innovation Labs, Sapience Agrobusiness Counulting LLP, Pralsia Pte.Ltd.	Singapore/Colombia/USA/India
४८	Alura Innovation LABs,USA/Agro Business Counulting LLP Thane	India
४९	Alura Innovation LABs,USA/Agro Business Counulting LLP Thane	India/Singapore
५०	Ambika Printers	India
५१	Amin Impex Pvt.Ltd.	India
५२	Aminoherb Vet Feeds	India
५३	Aminorich Nutrients B.V.	India
५४	AMR Manufacturing Pvt. Ltd.	India
५५	Amrovet	India
५६	Anandi Animal Health Pvt.Ltd.	India
५७	Anant Vet Care	India
५८	Andres Pintaluba	Spain.
५९	ANF Pet Inc	USA
६०	ANH Vet Aquaculture and veterinary medicine manufacturing - Service Trading Co. Ltd.	Vietnam
६१	Ani Healthcare Pvt.Ltd.	India
६२	Anil-Healthcare pvt. ltd.	INDIA
६३	Animentis life sciences	India
६४	Anish Chemicals	India

୬୫	Anmol Feeds Pvt.Ltd.	India
୬୬	Anmol Feeds Pvt.Ltd.	India
୬୭	Anova Jointventure co. Ltd.	Vietnam
୬୮	Anthem Bio sciences	India
୬୯	Anvet Pharma JSC	Vietnam
୭୦	Aollen Biotech Co.,Ltd.	China
୭୧	Aorta Health Care Pvt.Ltd.	New Delhi
୭୨	APC Nutrients Pvt.Ltd	India
୭୩	Areion Vet	India
୭୪	Argano Organic Ltd.	India
୭୫	Aries Agro Limited	India
୭୬	Arjun Bees Wax Industries	India
୭୭	Arosol Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
୭୮	Arowana Exim	Singapore
୭୯	Arvind Herbal Labs	India.
୮୦	Arya pharma lab Pvt. Ltd.	Bara
୮୧	Aryan Biotech Pvt.Ltd.	India
୮୨	Ashtec Health Care	India
୮୩	Ashtec Health Care	India
୮୪	Asstha International	India
୮୫	Atco Pharma	Egypt
୮୬	Aves Marketing	India
୮୭	Avibo Feed Additive/Intervet	India
୮୮	Avibo Feeds Additives	India
୮୯	Avitech Nutrition Pvt.Ltd.	India
୯୦	AvitechNutrition Pvt.Ltd.	India
୯୧	Ayugen Pharma Pvt.Ltd.	India
୯୨	Ayurved Limited	India
୯୩	Ayurved Limited	India
୯୪	B.V.Biocorp Pvt.Ltd.	India
୯୫	Baader Schuiz Lab	India
୯୬	Badami Trading Co.	India

१७	BAF Premiks Ve Tarim San.Dis.Tic.Ltd STI	Turkey.
१८	BAF Premix Ve Tarim San Dis Tic Sti	Turkey.
१९	Bagga Vet Pharma	India.
१००	Baja Agro International SA DE CV	Mexico
१०१	BASF Hong Kong Ltd.	Hongkong
१०२	Basil Remedies & Ujwal Biotech	India
१०३	Bawa fish meal & Oil co.	India
१०४	Bayberry Pharmaceuticals Pvt. Ltd,	India.
१०५	Bayer	India
१०६	BBC Health Care,	India
१०७	Beijing Enhalar International tech Com.Ltd.	China
१०८	Beijing Enhalar Sino International Trading Co.Ltd. china	China
१०९	Beijing Enhalar Sino International Trading Com., Ltd, china	China
११०	Beijing Smile Feed Sci & Tech Co. Ltd.	China.
१११	Belvet Bioscience	India
११२	Benjohn Enterp rise	Singapore
११३	Bentoli Agrinutrition India Pvt.ltd,	India
११४	Best Amino	India
११५	Best Vet	Saharanpur India
११६	Better Pharma Co.Ltd.	Thailand
११७	Bharat Animal Feed	India
११८	Bharat Animal Feeds	India
११९	Bharat Animal Feeds	India
१२०	Bhartiya Bootee Bhawan	India
१२१	Bhavin Kumar & Co.	India
१२२	Bhavin Kumar & Co.	India
१२३	Bimeda Animal Health	UK

१२४	Bini laboratories	India
१२५	Bio Pharmachemie	Vietnam
१२६	Bio-corp pvt.Ltd	India
१२७	Biochem Pharma	India
१२८	Biochem Zusatzstoffe	Germany
१२९	Biomass Reasearch & Technical Solution Pvt.Ltd.	India
१३०	Biomin	Singapore
१३१	Biomin Singapore Pvt Ltd.	Singapore
१३२	Biomir Venture LLp.	India
१३३	Bioproton Pty Ltd.	Australia
१३४	Bios Agri Corp	India
१३५	Biostadt India Limited	India
१३६	Biotech Agro	Indonesia
१३७	Biozene ,	India
१३८	Biozene Lab. Pvt.Ltd.	India
१३९	Blucraft Agro Pvt.Ltd.	India
१४०	Blucraft Agro Pvt.Ltd.	India
१४१	Blue Plus Nutrition	India
१४२	Blue Seas Life Sciences	India
१४३	Boehringer Ingelheim India Pvt.Ltd.	India
१४४	Borregaard Ligno Tech	Africa
१४५	Borregaard Ligno Tech.	Norway
१४६	Bovichem Health Care	India
१४७	Brenntang Polaska plus Dry	Polaska
१४८	Brihans Laboratories Pvt.Ltd.	India
१४९	Brihans Laboratorise Pvt Ltd	India
१५०	Brihans Laboratory	India
१५१	Brovat Animal Healthcare	India
१५२	BSF Animal Nutrition Co.Ltd.	India
१५३	BV Bio-corp Pvt.ltd.	India

୧୫୪	C.P.F.India Ltd. (Authorize Dealer Sandhu Brothers Cattle Feed)	India
୧୫୫	Cadila Pharmaceuticals Ltd.	India
୧୫୬	Cadilla Health Care(Zydus Animal Health)	India
୧୫୭	Cagman Company Ltd.	China.
୧୫୮	Camlin Fine Sciences Ltd.	India
୧୫୯	Care Vet Pharma	India
୧୬୦	Caretech Pharmaceutical	India
୧୬୧	Cargill	India.
୧୬୨	Catalysis Agrovat	Spain
୧୬୩	Cattle care	India
୧୬୪	Cavaex Company	India
୧୬୫	CB Agro Food	India
୧୬୬	Central Medicine Jsc No.5	Vietnam
୧୬୭	Central Medicine JSc No.5	Vietnam
୧୬୮	Ceva Polchem Pvt.Ltd.	India
୧୬୯	Cevaex Company	India.
୧୭୦	Changli Ltd.	Hongkong
୧୭୧	Changli Ltd.	Hongkong.
୧୭୨	Chembond Chemicals Ltd.	India
୧୭୩	Chongoing Mintai New Agrotech Development Group Co.Ltd	China
୧୭୪	CHURCH & DWIGHT CO.INC.	USA
୧୭୫	CJ	Korea
୧୭୬	CJ	Korea
୧୭୭	CJ	Malaysia
୧୭୮	CJ Bio Malasya SDN BHD	Malaysia
୧୭୯	Cj Cheiljedang Corporation	Korea
୧୮୦	Cj Cheiljedang Corporation	Indonesia

१८१	Cj Cheiljedang Corporation	Japan
१८२	CJ Haide Biotech Co.Ltd.	China
१८३	CJ/Asisseo Asia Pacific Pte.Ltd./CJ	Korea/Singapore/Malaysia
१८४	Concept Pharmaceuticals Ltd.	India
१८५	CPF(India) Pvt.Ltd.	India
१८६	Creative Health care Pvt.Ltd.	India
१८७	Creb Nutrition	Punjab India
१८८	Crescent Bioformulation Pvt. Ltd,	India
१८९	CSB Agrivet pvt.ltd.	India
१९०	CTGA Biopharma India Pvt.Ltd.	India
१९१	Curevet Pharmaceuticals	India
१९२	Daesang Corporation	South Korea
१९३	Daesang Corporation	South Korea
१९४	Danisco Singapore Pvt.Ltd.	Singapore
१९५	Danstar ferment AG	Switzerland
१९६	Daseang S.	Korea.
१९७	Dayal Aqua Sciences Pvt.Ltd.	India
१९८	De Heus India Pvt	India
१९९	Deej Pharma	India
२००	Delst Technologies	Faridabad121009 (HRIYANA)
२०१	Deva Feeds	India
२०२	Deva Feeds	India
२०३	Devaya Enterprises	India
२०४	Dewa Feed Barabanki	India
२०५	DG Global Inc. Canada	Canada
२०६	DHANLAXMI PHASPHATE AND CHEMICALS	India
२०७	Dhanvantari Medicare	India
२०८	Dimitec International LLP.	Noida UP, India
२०९	Drug Center Delhi Pvt.Ltd.	India

२१०	DSM Nutritional Products	Asia pacific
२११	DSM Nutrition	India
२१२	DSM Nutrotional Products	Asia Pacific
२१३	Duakem Pharma Pvt. Ltd.	India
२१४	Dutch Farm International B.V.	Holland
२१५	EBS Enterprise Sdn.Bhd.	LG-p2ko1 setia city Mail 7,persiaran setia Dgang Bandar setia Alam shah Alam 40170 Malaysia
२१६	Ek Tek Pharma	India
२१७	Elanco Animal Health Inc	Switzerland
२१८	Elanco Animal Health,A Division of Eli Lilly and Company Ltd	USA
२१९	Elanco India Pvt.Ltd.	India
२२०	Elonco Animal Health Inc.	Inc
२२१	ELPE LABS	INDIA
२२२	Emerland Biosciences	India
२२३	Envonik Sea Methionine Pte.Ltd	singapore
२२४	Envozyme Technologies Pvt.Ltd.	India
२२५	Envozyme Technologies Pvt.Ltd.	India
२२६	Eskayef Bangladesh Ltd.	Bangladesh
२२७	Eskayef Pharmaceuticals Ltd.	Bangladesh
२२८	Essar Agro Products	India
२२९	Essence Natura Pvt.Ltd	India
२३०	Euro Green Herbs Pvt.Ltd.	India
२३१	Euroasia Bio Chemicals Pvt. Ltd.	India
२३२	Eurofeed Technologies S.P.A	Italy
२३३	Eurogen Pharma Pte.Ltd.	singapore
२३४	Events Corporation Unit-11	India

२३५	Events Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	U.S.A.
२३६	Evonik Nutrition & Care	Germany
२३७	Evonik (SEA) Pte.Ltd.	Singapore
२३८	Evonik Germany	Germany
२३९	Evonik India Pvt.ltd.	India
२४०	Evonik Methionine SEA Pte.Ltd.	Singapore
२४१	Evonik Nutrition	Singapore
२४२	Evonik Operations GmbH,	Germany
२४३	Evonik Operatoins GmbH	China
२४४	Evoniki Methionine SEA Pte.Ltd.	Singapore
२४५	EW Nutration	India/Brazil/USA/ Germany/Italy/Thailand Ltd
२४६	Excellance Life Science	India
२४७	Excellar Healthcare Pvt.Ltd.	India
२४८	Exotic Mushroom	India
२४९	Exotic Mushroom Ltd.	India
२५०	Export Trading Commodities Pte.Ltd.	Singapore
२५१	F. Malik Traders	India
२५२	Fafo	Canada
२५३	Fano group Ltd.	China
२५४	Fano Group Ltd./Narmada	China/India
२५५	Fawzi Bin Sulieman AL - Robaie For Trading & Contracting Com.	Saudi Arabia
२५६	First Choice Pharmaceuticals	India
२५७	Flavaroma Flavours & Fragrances Pvt.Ltd.	India
२५८	Fornazor International Inc.	USA
२५९	Four Stae Vet	India
२६०	Frey P/S	Denmark

२६१	G.T.C MARKETING PVT.LTD.	India
२६२	Gamavet Algen Life Scince Pvt Ltd	India
२६३	Gammy Health Care	India
२६४	Garg Enterprises	India
२६५	Geevet Remedies	India
२६६	Germafloss life Sciences	Haryana , India
२६७	Ghangzhou Tanke Industry Co.Ltd.	China
२६८	Giriraj Chemicals	India
२६९	Glamac	India.
२७०	Glamac International Pvt.Ltd.	India
२७१	Glaxy Pharmaceuticals	India
२७२	Global Agri-tech Co. Ltd.	Hongkong.
२७३	Global Feed Industry Ltd.	China
२७४	Global Nutrition International	France
२७५	Global Vet	India
२७६	Global Vetcare Pharmaceuticals	India
२७७	Golden gain group (hong kong) limited	China
२७८	Goldenmed JSC	Vietnam
२७९	Goldray International Enterprises Co.Ltd.	China
२८०	Good Wheel Industry Co.Ltd.	China
२८१	GR International DWC-LLC	UAE/Srilanka
२८२	Green remedies	India
२८३	Gromed Bioceutical	India
२८४	Growel Agrovet Pvt.Ltd.	India
२८५	Growel Feeds Pvt.Ltd.	India
२८६	Gu an Gendone Biological Engineering Com. Ltd	China

२८७	Guangdong VTR Bio- Tech Co.Ltd	China
२८८	Guangzhou Hatching Pharmaceuticals Co. Ltd.	China
२८९	Guangzhou Leader Bio-Technology Co.,Ltd	China
२९०	Guizhou Chanfert Enterprise Com. Ltd.	China
२९१	Guizhouchanhen Chemical Corporation	China
२९२	Gujurat Cooperative Milk Marketing Federation Ltd.	India
२९३	Guybro Animal Health Pvt.Ltd.	India
२९४	Gyandhara Industries Pvt.Ltd.	India
२९५	Hangzhou Esigma international Trading Com.ltd.	China
२९६	Hanvet	Vietnam
२९७	Hanvet	Vietnam
२९८	Harshavardhan's Lab/Intervet	India
२९९	Harshavardhan's Laboratories Pvt. Ltd.	India.
३००	Health Care Formulation	India.
३०१	Hebei Biocon I/M Trading co. Ltd.	China
३०२	Hebei Junya Pharma	China
३०३	Hebei Junyu Pharma	China.
३०४	Hebei Yuanruida Biotechnology Com.Ltd	Chiana
३०५	Henraajh Feeds India Pvt.ltd.	India
३०६	Herbal Farma	India
३०७	Herbal Formulations	India
३०८	Herbal Trends	India
३०९	Herbonical International	India
३१०	Hester Bioscience Limited	India

३११	Hexa Biosolution	India
३१२	Hilal Noori Handicrafts	India
३१३	hilal Nuri	India
३१४	Himalayan Drug Company	India
३१५	Holden Medical Laboratoreis Pvt.Ltd.	India
३१६	Horizon Life Science(Macro Biotech)	India
३१७	HT VET IMPEX.Co.	Veitnam
३१८	Hunter Group Ltd. Part	Thailand
३१९	Huvepharma Sea(Pune) Pvt.Ltd.	India
३२०	ICC Indusrial Com. Exp Imp.Ltd	Icc
३२१	Icon Formulations, Andhra Pradesh	India
३२२	Ideal Remedies	India
३२३	Igusol Advance SA	Spain
३२४	Impextraco	Belgium
३२५	Inber doo	Serbia
३२६	Inberg doo	Serbia
३२७	India Trading Bureau Pvt.Ltd.	India
३२८	Indian Drugs and Vitamins	India
३२९	Indian Herbs Specialities	India.
३३०	Indian Immunologicals Ltd.	India
३३१	Indian Trading Bureau Pvt. Ltd.	India.
३३२	Indus Biotech	India
३३३	Indusa Health Care	India
३३४	Industrial Tecnica Pecuaria,S.A.	Spain
३३५	Inner Mongolia Eppen Biotech Co.Ltd.	China
३३६	Inner Mongolia Hezhengmei Biology Science and Technology Co. Ltd.	China

३३७	Inner Mongolia Huatong Pharmaceuticals Co.Ltd.	China
३३८	Innovative Soch	India
३३९	INNOVATIVE SOCH	221, Virat Nagar Panipat, Haryana 132103
३४०	Innovista Consulting	India
३४१	Inovet Health Care	India
३४२	Intas Pharmaceuticals Ltd.	India
३४३	Interchemie Werken De Adelaar BV	Holland
३४४	Intercorp Biotech Ltd.	India
३४५	Interface Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
३४६	Interface Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
३४७	International Biologicals	India
३४८	International Feed Corporation	USA
३४९	International Health Care Limited	India
३५०	International Health Care Ltd.	India
३५१	Intervac Pvt.Ltd.	Pakistan
३५२	Intervet India Pvt.Ltd.	India
३५३	Intraco Ltd	Belgium
३५४	Intraco Ltd.	Belgium
३५५	Intrnational Health Care Ltd	India
३५६	Intron Life Sciences	India
३५७	IRM Enterprises Pvt.Ltd.	India
३५८	ITIANYUE BIOCHEM LTD, China	China
३५९	ITINYUE BIOCHEM LTD, CHINA	China
३६०	Ivy Herbals	India
३६१	Izda Healthcare	India

३६२	J.Rettenmaier & Sohne(JRS)	Germany
३६३	Jai Maa Bhagawati Trading	India
३६४	Jatia Chemicals Pvt.Ltd.	India
३६५	Jaya Shubham International Pvt. Ltd.	Hongkong, Chaina
३६६	Jayana Pharma	India
३६७	Jeco Agrovet Pvt. Ltd.	India
३६८	Jeco Nutri Chem Pvt Ltd	India
३६९	Jefo	Canada
३७०	Jefo Canada and Bhavin Kumar and Co.	India
३७१	Jiangsu GTIG Huatai Co.Ltd.	Chaina
३७२	Jiangxi CHemicals IMP & Exp Changhong Co.Ltd.	China
३७३	Jolly Nutrients	India
३७४	Jordan Vet &Agri Med. Ind.Co.(Jovet)	Jordan
३७५	jorupab manufacturang company Ltd	Thailand
३७६	Jovet Life Sciences (OPC) Pvt. Ltd.	India
३७७	Jubilant Ingrevia Limited, India	India.
३७८	Jubilant Sciences	India
३७९	Jyana Pharma	India.
३८०	Jyoti Chemicals	India
३८१	K-Pro	Wolfratshausen(Germany)
३८२	K.Kumar & Co.	India
३८३	K.Kumar & Company	India
३८४	K.P.Solvex Put. Limited	India
३८५	Kabir Oil Mills	India
३८६	Kabir Oil Mills	India
३८७	Kaira District Co- Opertice Milk Producers Union Ltd	India

३८८	Kamdhenu Cattle Feeds Pvt.Ltd.	India
३८९	Kanpur Edible Pvt.Ltd.	India
३९०	Karnataka Antibiotics & Pharmaceuticals Limited	India
३९१	Kaypeeyes Biotech Pvt.Ltd.	India
३९२	KBNP INC	Korea
३९३	Kemin	India
३९४	kemin Industries southasia pvt.ltd.	India
३९५	kemin Industries southasia pvt.ltd.	Chennai India
३९६	Kepro B.V.	Holland
३९७	Kepro GMBH	Germany
३९८	Kerry Animal Health and Nutrition	Ireland and Malaysia
३९९	Kerry Ingredients(M) SDN BHD.	Malaysia
४००	Kevinjo Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
४०१	Kevinjo Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
४०२	Kirti Animal Health Care	India
४०३	Kishan Fodder Pvt.Ltd.	India
४०४	Lallemand Animal Nutrition	Switzerland / France
४०५	Le-Mantus Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
४०६	Leevet Lifescience	India
४०७	Lexington Enterpriscs Pte.Ltd.	Singapore
४०८	LFW Global Pet & Feed Limited	Hongkong
४०९	Liaoning godaji Co. Ltd.	China
४१०	Liaoning Godaji E- Commerce Co. Ltd.	China
४११	Lider Pet food Yem Sanyi Vet Ticaret As Company	Turkey
४१२	Life Laboratories	India

୪୧୩	Lioning Godaji E- Commerce Co. Ltd.	China.
୪୧୪	Liptosa S.A.	Spain
୪୧୫	Livisto Group(Industrial Veterinaria Italiana)	Spain
୪୧୬	Lufeng Tianbao Phosphorus Chemical Co.,Ltd	China
୪୧୭	M.S Oversease, Gurgaung	Hariyana India
୪୧୮	M/S Anand Animal Health Pvt.Ltd.	India
୪୧୯	M/S ESPEE PHARMA CHEM Pvt. Ltd.	India
୪୨୦	M/S Swiss Chemie International	India
୪୨୧	Maa Sharada Impex	India
୪୨୨	Maark Pharma	India
୪୨୩	Machhapuchhre Vet Pharma	Ktm
୪୨୪	Macvit Nutrition Company Ltd.	Hongkong , Chaina
୪୨୫	Magnus Graphics	India
୪୨୬	Mahashiv International	India
୪୨୭	Manandi Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
୪୨୮	Marine Bio Resource Co.Ltd.	Thailand
୪୨୯	Marine Bio Resource Co.Ltd.	Thailand
୪୩୦	Mars International India Pvt.Ltd.	India
୪୩୧	Marubeni Co.	Japan
୪୩୨	Maruti Chemicals com.	India
୪୩୩	Matrix Pharma	India
୪୩୪	Medi Pharma Drug House	India
୪୩୫	Medicavet tarim Hayvancilik Ilac Ve Kimya San Tic.Ltd.Sti.	Turkey
୪୩୬	Medilogy Biotech	India
୪୩୭	Medion Indonesia	Indonesia
୪୩୮	Meenu Enterprises	India.

୪୩୯	Megataj Agrovvet Pvt.Ltd.	India
୪୪୦	Megavet Formulations	India
୪୪୧	Megma Health Corporation	India
୪୪୨	Mehta Medicare Pvt.Ltd.	India
୪୪୩	Meridin Vet Pharma	India.
୪୪୪	Mianyang Habio Bioengineering Co. Ltd.	China
୪୪୫	Miavit GmbH	Germany
୪୪୬	Miavit Company	Germany
୪୪୭	Micro Lab Limited	India
୪୪୮	Millerson	Holand
୪୪୯	Modern Pet Center	India
୪୫୦	Modern Plaspack	India.
୪୫୧	Mohan Feeds & Chemicals Pvt.Ltd.	India
୪୫୨	Monge & C-S.P.A	Italy
୪୫୩	Monge SC-S.P.A	Italy
୪୫୪	Moni Enterprises	India
୪୫୫	Montajat Veterinary Pharmaceuticals Co.Ltd.	Saudi Arabia
୪୫୬	Moraya Agency	India
୪୫୭	Mount Trees	India
୪୫୮	Mpai	Spain.
୪୫୯	Ms Besto Vet Care	Sonpath India
୪୬୦	MS Pol Vet Care	India
୪୬୧	MS Sverseas	India
୪୬୨	MS The Acme Laboratories Ltd.	Bangaladesh
୪୬୩	Mukandalal Suresh Kumar com.	India
୪୬୪	Multichemicals Industries Pvt.Ltd.	India
୪୬୫	Narmada Gelatines Ltd.	India
୪୬୬	National Dairy Agro Pvt. Ltd.	India.
୪୬୭	Natular Remedies pvt.ltd	India

୪୬୮	Natur Krauter	India
୪୬୯	Natural Herbs & Formulation	India
୪୭୦	Natural Remedies Pvt.Ltd.	India
୪୭୧	Naturz Group SDN BHD	Malaysia
୪୭୨	Navana Pharmaceuticals Ltd.	Bangladesh
୪୭୩	ND Chemicals Co.Ltd.	China
୪୭୪	Neelkanth Finechem Ltd.	India
୪୭୫	Neo Feeds Pvt. Ltd.	India
୪୭୬	Neospark Drugs and Chemicals Pvt. Ltd.	India
୪୭୭	Neotech Agrovvet pvt.Ltd.	India
୪୭୮	Neutrissa Organics India Pvt. Ltd.	India.
୪୭୯	New Born Animal Care	France
୪୮୦	New Hope	Singapore
୪୮୧	New Hope group yunnan	China
୪୮୨	New hope singapore Premix pte.Ltd.	singapore
୪୮୩	New Hope Singapore Pte.Ltd.	Singapore
୪୮୪	New Tech Pharmaceuticals Pvt. Ltd.	India
୪୮୫	NHU (Hongkong Trading co. Ltd.)	China
୪୮୬	NHU Trading Com.Ltd.	Hongkong , Chaina
୪୮୭	Nicosia International	India
୪୮୮	NINGXIA EPPEN BIOTECH COM. LTD	China
୪୮୯	Nippai Salimar feeds Pvt.Ltd.	India
୪୯୦	Nippai Shalimar Feeds Pvt.Ltd.	India
୪୯୧	Nishchem International Pvt.Ltd.	India
୪୯୨	Noble LifeScience Pte Ltd.	Singapore
୪୯୩	Noble Vet Science	India

୪୯୪	Norel Animal Nutrition Asia Pacific Pte.Ltd.	Singapore
୪୯୫	Norel S.A .	Spain
୪୯୬	Nourish Feed Limited	Bangladesh
୪୯୭	Novation 2002, S.L.	Spain.
୪୯୮	Novation 2002,S.L.	Spain
୪୯୯	Novus	India
୫୦୦	Novus Animal Nutrition India Pvt.Ltd.	India
୫୦୧	Novus Inetrnational Co. Ltd.,	Thailand
୫୦୨	Novus International Company Limited	Thailand and India
୫୦୩	Nucare Laboratories	India
୫୦୪	Nufoer	Spain
୫୦୫	Nuova Proteins Pvt.Ltd.	India
୫୦୬	Nurture Organics Pvt.Ltd.	India
୫୦୭	Nutech Biosciences Inc.	USA
୫୦୮	Nutrex NV	Belgium
୫୦୯	Nutri-AD International NV	Belgium
୫୧୦	Nutribiz inc.	India
୫୧୧	Nutricare Life Sciences Ltd.	India
୫୧୨	Nutricorn Co.Ltd.	China
୫୧୩	Nutridian Animal Health	India
୫୧୪	Nutrient Bio Agro Tech Pvt.Ltd.	India
୫୧୫	Nutriforce	Belgium/China
୫୧୬	Nutrivet B.V.	Holland
୫୧୭	Nutrivet farm Care Pvt. Ltd.	India
୫୧୮	Nuvit	China
୫୧୯	Ocean Lifecare Pvt.Ltd.	India
୫୨୦	OCP SA Casablanca	morocco
୫୨୧	Octa Life Sciences	India

५२२	Olmix Asialand vietnam co. ltd	France
५२३	Omega Pharma Pharmaceuticals JSC	Veitnam
५२४	Onika Pharmaceutical	India
५२५	Optima Life sciences	India
५२६	Optima Life Sciences Pvt.Ltd.	India
५२७	OR Sell SPA	Italia
५२८	Or Sell Srl	Italy
५२९	Orbit BioScience	India
५३०	Organic Herbs INC Pvt. Ltd.	India
५३१	Orient Pharma	India
५३२	Orint Pharma	India
५३३	Orsell	Italy
५३४	Osmosis Nutrition SND.BHD,	Malaysia.
५३५	Overseas	India
५३६	Oxy Group	India
५३७	Ozone Animal Health	India
५३८	Ozone Biosecurity & Nutritional Services Pvt.Ltd.	India
५३९	P.C. Dye Chem	India
५४०	P.K International	Bangladesh
५४१	Pack India	India
५४२	Pacta	India
५४३	Pai Veterinary	India
५४४	Paramount Agrovvet Pvt.Ltd.	India
५४५	Paramount Agrovvet Pvt.Ltd.	India
५४६	Pathway Intermediats Intl. Inc.	Korea
५४७	Peekay Agencies PVt.Ltd	India
५४८	Peekay Agencies Pvt.Ltd.	Malaysia
५४९	Penacia Pharmaceuticals	India.
५५०	Pentachem Formulation	India

448	Perdue Agribusiness LLC	USA / India / Singapore
442	Perdue Agribusiness LLC, Salisbury	USA
443	Perfect Companion Group	Thailand
448	Perfect Companion Group Company Limited	Thailand
444	Pharmakem	India
446	Pharmanza India Pvt.Ltd.	India
449	Pheasant Bio	India
447	Pheasant Bio-	India.
449	Phigene Nutritech Pvt.ltd.	India
460	Phoenix Pharmaceuticals	India
468	Pinghalya Vet Care	India
462	PIOUS Laboratories Pvt/Ltd.	India
463	Piramal Enterprises Limited	India.
468	PK INTERNATIONAL	50purana palton Lane 5th Floor,Dhaka-1000,Bangladesh
464	Plus Creation	India
466	Polifar Group Ltd	China
469	Poultry Care	India
467	Poultvet Biotechnology	India
469	PR Associate	India
460	Pradhan Trade Link	India
469	Premier Drug House	India
462	Premier marine product	India
463	Prestige Feed Mills Limited	India
468	Promis International	Japan
464	Promois International Ltd.	India
466	Provimi Animal Nutrition India Pvt. Ltd.	India
469	Puppy Oye Inc	India
467	Pure Bite Food	India

469	Purina pet care	India
470	PVH Enterprises Pvt.Ltd.	India
471	PVS Laboratories	India
472	Qingdao Rechem Chemical Co.Ltd.	China
473	Qingdao Rechem Chemical com.	China
474	Qingdao Rechem Chemical Com.Ltd.	China
475	Qingdao Vland Biochem Com. Ltd.	China
476	Qingdao Vland International Trading Co.Ltd.	China
477	QIQIHAR LONGJIANG FUFFNG BIOTECHNOLOGEIS C).LTD.	China
478	Qoqihar Longjinage FufengBiotechnologies Co.Ltd	China
479	Quadragen Vet Health	India
480	R K Dispo packs	India
481	R.K. Phosphates Pvt.Ltd.	India
482	R.K.Dispo Packs	India
483	R.M. Chemicals	India
484	R.M. SHIPPING CO. LTD.	Thailand
485	R.S Vet World	India
486	Rachana Overseas inc	India
487	Rachana Overseas Inc.	India
488	Rainbow Pharmaceuticals	India
489	Rainbow Pharmaceuticas, india	India
490	Rainbow Plastic Industries	India
491	Raman Agro Export Pvt.Ltd	India
492	Raman Dairy Bikash Udhyog	India
493	Ramana Agro Exports Pvt.ltd.	Banaras , India

୬୦୪	Rasco India Vetcare	India
୬୦୫	Ratan Laboratories Pvt.Ltd.	India
୬୦୬	Ravioza Biotech	India.
୬୦୭	Ravioza Biotech	India
୬୦୮	RDI -55 Boulevard Jules Verger	France
୬୦୯	Real Remedies	India
୬୧୦	Real Remedies	India
୬୧୧	Reality Pharma	India
୬୧୨	Rechem Co.Ltd.	China
୬୧୩	Regen Biocorps	India
୬୧୪	Renata Limited	Bangladesh
୬୧୫	RenTech Nutritions Inc.	India
୬୧୬	Riddhi Siddhi International Co. Ltd.	Thailand
୬୧୭	Rinder Agrotech pvt LTD	India
୬୧୮	Rioth Healthcare Pvt.Ltd.	India
୬୧୯	RIZWAN BONE MILLS INDIA	SAHARANPUR U.P. (INDIA)
୬୨୦	RK Phosphates	India
୬୨୧	Roquette India Pvt. Ltd.	India
୬୨୨	Rose pharmaceuticals & Healthcare Pvt.ltd.	India
୬୨୩	Rossari Biotech	India
୬୨୪	Royal Animal Care	India
୬୨୫	RR Animals Health Care Ltd.	India.
୬୨୬	RR Business Pvt.Ltd.	India
୬୨୭	RRP AGRO FARMS	ARKANDI,MULADULI,ISHWARDI-6620 PABNA BANGLADESH
୬୨୮	RSK PHARMACY	Ambala, Panjab India
୬୨୯	Rusi Pharma Pvt. Ltd.	India
୬୩୦	S P Herbo Pharma	India
୬୩୧	S P Lab com.	India
୬୩୨	S.K. Creations	India
୬୩୩	S.P. Lab	India

୬୩୪	Sahara Agro Industries,	India.
୬୩୫	Sahil Agro Industries	India
୬୩୬	Sai Metal	India
୬୩୭	Sai Shakti Agro Products India	India
୬୩୮	Sai Shakti Agro Products India, Shankar Nutricon Pvt.Ltd.	India
୬୩୯	Saife Vetmed Pvt.Ltd.	China
୬୪୦	Saife Vetmed Pvt.Ltd.	India
୬୪୧	Saileela Pabulum	India
୬୪୨	salimar Feeds pvt.ltd.	India
୬୪୩	Samarth Enterprises	India
୬୪୪	Samsun Biotech pvt.ltd.	India
୬୪୫	Sana International	India
୬୪୬	Sanghai Nuvit Bio- Tech Co. Ltd.	China.
୬୪୭	Sanofi Synthelabo India Ltd.	India
୬୪୮	Sattivik Agro	India
୬୪୯	Saudi Pharmaceuticals	Saudi Arab
୬୫୦	save Eco Organic Pvt.Ltd.	India
୬୫୧	SBP Nutrition	India
୬୫୨	SBP Nutrition (The World Nutrition Company)	New Delhi, India
୬୫୩	Seerma Rice Mill	India
୬୫୪	Selko BV	The Netherlands
୬୫୫	SGM Nutricorp	India
୬୫୬	Shandong Aocter Group p. China	China
୬୫୭	Shandong FY Feed Technology CO.Ltd.	China
୬୫୮	Shandong FY Feed Technology CO.Ltd.	China
୬୫୯	Shandong Golden Gain Import & Export Co, Ltd.	China

୬୧୦	Shandong Longchang Animal Health Product Com.Ltd.	China
୬୧୧	Shandong passion pharmaceuticals co.ltd	China
୬୧୨	SHANDONG QILU KING PHARMACEUTICAL CO.Ltd.	China
୬୧୩	Shandong soocom Animal & Remedies	China
୬୧୪	Shandong Soocom Animal And Remedies	China
୬୧୫	Shang Dong TU Logistics Co.Ltd.	China
୬୧୬	Shanghai Nuvit Biotech Co.Ltd.	China
୬୧୭	Shankar Nutricon Pvt.Ltd.,	India
୬୧୮	Shanti Roler Flor Mills Ltd.	Cattle feed division ,India
୬୧୯	Shaswat Agro Industries	India
୬୨୦	SHASWAT AGRO INDUSTRIES	UP, INDIA
୬୨୧	Shekher Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India
୬୨୨	Shifa Laboratories Pvt. Ltd.	India
୬୨୩	Shijiazhuang ZDHF Stock-Raising Co. Ltd.	China
୬୨୪	Shilex Chemicals Pvt.	India
୬୨୫	Shilex Chemicals pvt.Ltd.	Chiana
୬୨୬	Shine Pharmaceuticals	India
୬୨୭	Shiv Edibles Ltd.	India
୬୨୮	Shiv Shakti Bottan Uddyog	India
୬୨୯	Shivam Oils	India
୬୩୦	Shree Anand Trading Company	INDIA
୬୩୧	Shree Anand Trading Company	INDIA
୬୩୨	Shree Naina Containers Inc.	India

୬୮୩	Shree Pushkar Phoschem (P) Ltd.	India
୬୮୪	Shree Pushkar Phoschem (P)Ltd	India
୬୮୫	Shree Sahjanand Agency	India.
୬୮୬	Shreema Rice Mill	India
୬୮୭	Shreenath Chemicals	India
୬୮୮	Shri Raghuvan SH Enterprises	India
୬୮୯	Si Ni Agro Food Com .	India
୬୯୦	Sichuan Xinhe IMP.& Exp Co. Ltd.	China.
୬୯୧	Sichuan Xinhe Imp.&Exp Co.Ltd	China
୬୯୨	Siddhayu Ayurvedic Research Foundation Pvt.Ltd.	India
୬୯୩	Sima Rice Meal	India
୬୯୪	Skylark Feed Pvt. Ltd.	India.
୬୯୫	Skystone Feed Co. Ltd.,	China
୬୯୬	Skystone Feed Co.Ltd.	India
୬୯୭	Skyway(H.K) Pvt.ltd.	China
୬୯୮	SM Global Nutrient	India
୬୯୯	Solvay Chemicals International	India
୭୦୦	Solvay Chemicals International	Italy
୭୦୧	SP herbo Pharma	India
୭୦୨	SP Lab com.	India
୭୦୩	Spectrum Veterinary Pharmaceutical Industries	Jordan
୭୦୪	Square Pharmaceuticals	Bangladesh
୭୦୫	Sreema Rice Mill Pvt.Ltd	India
୭୦୬	SRI Behariji Cattle Feeds	India
୭୦୭	Sri R.N. Healthcare	India
୭୦୮	Sriwalls Healthcare	India
୭୦୯	SSS Pharmachem Pvt.Ltd.	India

୭୧୦	Stallen	India
୭୧୧	Stallen South Asia Pvt. Ltd.,	India
୭୧୨	Stallen South Asia Pvt.Ltd.	India
୭୧୩	Stanex Drugs & Chemicals Pvt. Ltd.	India.
୭୧୪	Stanex Drugs and Chemicals Pvt. Ltd.	India
୭୧୫	Stone Water Nutration	India
୭୧୬	Subha Impex	India
୭୧୭	Suchem Industries	India
୭୧୮	Sudarshan Trading Co.	India
୭୧୯	sudima International Pte.Ltd. Com.	Singapore
୭୨୦	Sulfozyme Agro Pvt.Ltd.	India
୭୨୧	Sumitomo Chemical Company Asia Pte.Ltd.	Japan
୭୨୨	Sumitomo Chemical India Pvt. Ltd,	India
୭୨୩	Sunmax	India
୭୨୪	Sunmax Nutrients	India
୭୨୫	Sunways Biosciences	India
୭୨୬	Supreme Chemicals	India
୭୨୭	Swagat Agro Industries	India
୭୨୮	Synkro Nova Trade Link	India
୭୨୯	Tablets(India) Ltd.	India
୭୩୦	Taian Havay Chemicals Co. Ltd.	China
୭୩୧	Taiyo Feed Mill Pvt.Ltd	India
୭୩୨	Tamago Sam Pet.	Singapore
୭୩୩	Tamago sam Pte Ltd. Singapore	singapore
୭୩୪	Tamago Sam Pte.Ltd.	Singapore
୭୩୫	Tangshan Finely Animal Care Co Ltd	China
୭୩୬	Tara Health Food ltd.	India

୭୩୭	TATA	India
୭୩୮	TATA chemicals limited	India
୭୩୯	Techna France Nutrition	France
୭୪୦	Tecnozoo	Italy
୭୪୧	Teleios Pharma	India
୭୪୨	THE ACME Laboratorise	Bangaladesh
୭୪୩	The Delong Com. Inc.	USA
୭୪୪	The Scoular Company	China
୭୪୫	The Wellman Pharma	India
୭୪୬	Thien Quan Joint Stock Company	Vietnam
୭୪୭	Thrive Shine Holdings Limited	Anguilla
୭୪୮	Thrive Shine Holdings Limited	China
୭୪୯	Thrive Therapeutic Pvt.Ltd.	India
୭୫୦	Thriving shine holdings limited	201 rogers office building, Edwin wallace rey Drive, George hill Anguilla china
୭୫୧	Thriving Shine Holdings Limited	China
୭୫୨	Thriving Shine Holdings Ltd.	Singapore
୭୫୩	Tianbao Animal Nutrition Technology Co. Ltd.	China
୭୫୪	Tianfin Junesun Import and export Co. Ltd.	China
୭୫୫	Tianjin Zhongsheng Glory Technology Co. Ltd.	China
୭୫୬	Tianyue Biochem Ltd.	China
୭୫୭	Til Biosciences (Tablets India Ltd.)	India
୭୫୮	TIMAB Industries	France
୭୫୯	Tinsels Ltd.	Thailand
୭୬୦	Trade Nova International	UAE
୭୬୧	Tradinova International Com.	U.A.E.
୭୬୨	Tranderma	UAE

୭୬୩	Tripson Biosciences	India
୭୬୪	Trivet Pharmaceuticals Pvt. Ltd.	India
୭୬୫	Trouw Nutrition India Limited	India /Netherlands
୭୬୬	Trouw Nutrition Thailand Limited	Thailand
୭୬୭	TTK Health Care Ltd.	India.
୭୬୮	TTK Health Care Ltd.	India
୭୬୯	Tutrex NV,	Belgium
୭୭୦	U.P. Agro Industries	India
୭୭୧	Ufeng	China.
୭୭୨	Ultra Care and Cure	India
୭୭୩	UltraVet Care	India
୭୭୪	Uni Pharma FZC Sdn.Bhd.	Malaysia
୭୭୫	Uniherts	India
୭୭୬	Unique Vet Life Sciences	India.
୭୭୭	Univision Vet. Pvt.Ltd.	India
୭୭୮	Unosource Pharma Ltd	India
୭୭୯	US Commodities	USA
୭୮୦	US Commodities	USA
୭୮୧	Uttara Impex Pvt.Ltd. (venkys)	India.
୭୮୨	V-Cal-DS	India
୭୮୩	V.K. Industries	India
୭୮୪	Vamso Biotec Pvt. Ltd.	India.
୭୮୫	Vamso Biotech Pvt.Ltd.	India
୭୮୬	VAPCO	Jorden
୭୮୭	Vapco	Jordan
୭୮୮	Varsha Multitech	India
୭୮୯	Vasu&Sons	INDIA,31Bosa Ramchowk Model Town panipat
୭୯୦	Vedvet Animal Health Private Ltd	India
୭୯୧	Veesure Animal Health	India
୭୯୨	Vega Pharma Limited	China
୭୯୩	Vemedim Corporation	Vietnam

୬୯୪	Venkateshwarra B.V. Biocrop Pvt.Ltd.	India
୬୯୫	Venky's(India) Limited	India
୬୯୬	Venkys Pet	India
୬୯୭	Vertex Lifesciences Pvt. Ltd.	India
୬୯୮	Veshar Industries	India
୬୯୯	Vesper Lab	India
୭୦୦	Vesper Pharmaceuticals	India
୭୦୧	Vesper Pharmaceuticals	India
୭୦୨	Vet Mankind	India
୭୦୩	Vet Mankind	India
୭୦୪	Vet Mankind,	India.
୭୦୫	Vet Organic	India
୭୦୬	VET Zone formulation,india	India
୭୦୭	Vet Zone Formulations	India
୭୦୮	Vet-Needs Company,	India.
୭୦୯	Vetbiochem India Pvt. Ltd,	India.
୭୧୦	Vetcure Remedies	India.
୭୧୧	Vetcure Remedies	India
୭୧୨	Veterco Company Limited	Vietnam
୭୧୩	Veterinary Medicine Com.	Vietnam
୭୧୪	Vetina Distributrors LLP	India
୭୧୫	Vetlife Pharmaceuticals .	India.
୭୧୬	Vetline(Simfa Labs Pvt.Ltd.)	India
୭୧୭	Vetoasis Animal Health care Pvt.Ltd.	India
୭୧୮	Vetogen animal health india	india
୭୧୯	Vetoquinol India Animal Health Pvt.Ltd.	India
୭୨୦	Vetphase Pharmaceuticals Pvt.Ltd.	India

८२१	Vetra Care Pvt.Ltd.	India
८२२	Vetracare	India
८२३	VETRAISE NUTRITION PVT.LTD	INDIA
८२४	Vetsfarma Ltd./Prashanti Formulation	India
८२५	vijaya Enterprises	india
८२६	Vikash Food laboratories	India
८२७	Vikash Sortex Industries	India
८२८	Vimla Poultry Srvices	INDIA
८२९	Vinayak IngredientsIndia pvt ltd	India
८३०	Vippy Industries Limited	india
८३१	Virbac Animal Health Pvt. Ltd.	India
८३२	Virbac Animal Health Pvt.Ltd.	India.
८३३	Vita Company Ltd.	Thailand.
८३४	Vita Complex	India
८३५	Vital Therapeutics & Formulations Pvt.Ltd.	India
८३६	Vitamac Ltd.	U.K.
८३७	Vivaldis Health and Foods Pvt.Ltd.	India
८३८	VMD NV	Belgium
८३९	Walart Pharmaceuticals	India
८४०	Waylink International	India
८४१	We Care Animal Health	India
८४२	Welding GMBH & Co.KG	Germany
८४३	Wellman Pharmaceuticals	India
८४४	Wellvet Care	Saharanpur, UP.India
८४५	Wuhan Sunhy Biology Co.Ltd.	China
८४६	XVet GMBH	Germany
८४७	Yantai Jinhai Pharmaceuticals Co.Ltd,	China

८४८	Yashika Corporation	India
८४९	Yixing Taminco Feed Additives	China
८५०	Yogi Dye Chem Industries	India
८५१	Yunnan Xinlong Mineral Feed Co.Ltd.	China
८५२	Yxing Taminco Feed Additives Co. Ltd.	China.
८५३	Z&F Sungold Corporation	China
८५४	Zagro Singapore Pte. Ltd	Singapore
८५५	Zakariya Agro Pvt. Ltd.	India
८५६	Zakariya Agro Pvt.Ltd.	India
८५७	Zamira Lifescience PTY. Ltd.	Australia
८५८	Zee Laboratories	India
८५९	Zenely Corporation	India
८६०	Zenvet Lifescience	India
८६१	Zeus Biotech Ltd.	India
८६२	Zhejiang Hengdian Apeloia Imp. & Exp. Co.Ltd.	China
८६३	ZHEJLANG ESIGMA BIOTECHNOLOGY CO.Ltd.	China
८६४	ZHENGZHOU MCT INTERNATIONAL Co.Ltd.	China
८६५	Zinpro Animal nutrition International	USA
८६६	Zitzzy Healthcare	India
८६७	Zoomaria SLR	Italy
८६८	Zouping Yijia imp and Exp com.ltd.	China
८६९	Zuangzhu Haching Pharmaceuticals Co.Ltd.	China
८७०	Zyodus Animal Health	India
८७१	Zyodus Animal Health And Invesment Limited	India

